

Varaždin tijekom Prvog svjetskog rata

Brezić, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:479151>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-29**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

IVAN BREZIĆ

VARAŽDIN TIJEKOM PRVOG SVJETSKOG RATA

Diplomski rad

Pula, 2018. godine

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

IVAN BREZIĆ

VARAŽDIN TIJEKOM PRVOG SVJETSKOG RATA

Diplomski rad

JMBAG: 0303035522, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: doc. dr. sc. Iva Milovan Delić

Pula, 2018. godine

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Ivan Brezić dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom *Varaždin tijekom Prvog svjetskog rata* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 12. srpnja 2018.

Potpis

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisan Ivan Brezić, kandidat za magistra povijesti ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, 2018. godine

Sadržaj

Uvod	6
1. Povijesni pregled Prvog svjetskog rata	7
1.1. Hrvatska u „Velikom ratu“	11
2. Grad Varaždin u ratnim godinama	16
2. 1. Politička situacija u gradu i djelovanje poglavarstva.....	17
2. 2. Gospodarstvo.....	21
2. 3. Društveni život i kultura	26
2.3.1. Društvo Crvenog Križa i humanitarne akcije	31
3. Varaždinci na bojištima Prvog svjetskog rata	34
3.1. Organizacija austro-ugarske vojske i varaždinske postrojbe.....	36
3.2. 16. varaždinska pješačka pukovnija	39
3.3. Varaždinci na balkanskom bojištu	42
3.4. Varaždinci na istočnom bojištu	46
3.5. Varaždinci na talijanskom bojištu	51
3.6. Varaždinci i zeleni kadar	52
3.7. Varaždinci kao zarobljenici	54
3.8. Ratni invalidi Prvog svjetskog rata na području Varaždinske županije	58
4. Bolnice na području Varaždinske županije tijekom Prvog svjetskog rata	60
Bibliografija	67
Popis izvora	67
Popis literature	69
Internetske stranice.....	71
Sažetak	72
Summary	73
Prilozi	74

Uvod

Grad je Varaždin tijekom Prvog svjetskog rata obuhvaćen značajnim promjenama koje je rat donio. U ovom ću radu pokušati dati odgovor na to kakvu su ulogu grad Varaždin i njegovi stanovnici imali u to vrijeme; kako je izgledao svakidašnji život u gradu, kakve su bile političke prilike u ratnim godinama, kakva je bila gospodarska situacija, na koji su način Varaždinci sudjelovali u ratu, na bojištima, ali i u javnom životu te koja je bila uloga bolnica na području Varaždinske županije. No, prije nego se usredotočim na središnji dio rada, valja reći nešto o samome ratu pa ću na početku obaviti kratki povijesni pregled Prvoga svjetskog rata, gdje ću u kratkim crtama opisati glavne odrednice rata; kako je i zašto nastao, tko je u njemu sudjelovao te koje su posljedice i problemi ostali nakon njega. Također, ukratko ću se dotaknuti položaja i situacije u kojoj se našla Hrvatska, koja je kao dio Austro-Ugarske Monarhije bila prisiljena sudjelovati u ratu te navesti posljedice koje su je dočekale, nakon što je kao gubitnik izašla iz njega. Iako je prošlo više od sto godina od početka, Prvi svjetski rat i dalje je tema brojnih istraživanja jer je donio brojne novine i ostavio goleme posljedice na kasniji svijet.

Osim ratnih godina u gradu Varaždinu i kako su ih ljudi doživjeli, u ovom ću radu opisati djelovanje poglavarstva u ratnim godinama te probleme s kojima se suočilo, gospodarsku situaciju tijekom ratnih godina, društveni život i kulturu te djelovanje Društva Crvenog Križa i humanitarnih akcija. Posebnu ću pažnju pridodati Varaždincima na bojištima i brizi o ranjenima i nemoćnima. Kako bih što bolje odradio ovaj rad, pokušao sam se „uživjeti“ u temu i iz ondašnje perspektive, koliko god je moguće, sagledati svijet očima tadašnjeg čovjeka.

1. Povijesni pregled Prvog svjetskog rata

Prvi svjetski rat bio je globalni sukob, nastao u Europi. Trajao je od 28. srpnja 1914. do 11. studenog 1918. Glavni povod ratu bio je atentat Gavrila Principa, nacionalista i pripadnika tajne organizacije „Mlada Bosna“, na austrougarskog prijestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda, 28. lipnja 1914. u Sarajevu.¹ Ipak, pravi uzroci rata bili su mnogo dublji.

Kolonijalni su posjedi, u vrijeme pred Prvi svjetski rat, bili uzrok bogatstva gospodarski najrazvijenijih zemalja. U tome je prednjačila Velika Britanija kao najveća sila Europe. Slijedile su je Francuska, Belgija, Nizozemska, Portugal i Španjolska te na istoku Europe, Rusija. Njemačka je, kao mlada europska sila također željela dio kolonijalnog bogatstva, dok je Italija tražila priliku da izađe iz gospodarske podređenosti.² Europska nadmoć nad ostatkom svijeta temeljila se na porastu industrijske proizvodnje, razvitku komunikacijskih i prometnih veza te naglom povećanju broja stanovnika. Ekonomsku i političku ekspanziju pratio je nacionalni osjećaj Europljana prema nižim rasama i uvjerenju o njihovoj uzvišenoj dužnosti da šire europsku civilizaciju. Naravno, to je bio samo izgovor da se Africi, Aziji i Južnoj Americi nametnu europske ekonomske potrebe i tako ih se pretvori u idealno tržište za europske proizvode.³

Zbog sličnih interesa, potkraj 19. i početkom 20. st. stvarani su vojno-politički savezi čiji je cilj bio stvaranje ravnoteža snaga. Ishod toga bilo je sklapanje obrambenog saveza između Njemačke i Austro-Ugarske 1879. godine, kojem se tri godine kasnije pridružila i zemlja razočarana Berlinskim kongresom⁴, Italija. Trojni je savez 1887. obnovljen kao agresivni vojno-politički savez, a njemu su se kasnije, iz različitih razloga, priključili Grčka, Bugarska i Turska.⁵ S druge strane, međusobno sve više zbližene, Francuska i Rusija su 1891. godine potpisale tajni ugovor o obrambenom savezu. Velika Britanija je u Njemačkoj vidjela sve veću prijetnju te se, uznemirena jačanjem njemačke vojne moći, počela približavati Francuskoj. Tako je 1904. godine sklopljen „Srdačni sporazum“ između Francuske i Velike Britanije, no

¹ Dukovski, Darko, *Ozračljena povijest: Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam International, Zagreb, 2012., 188.

² Isto, 171.

³ Kardum, Livia, *Suton stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 11.

⁴ Berlinski kongres održan je u razdoblju od 13. lipnja do 13. srpnja 1878.

⁵ Dukovski, 172-173.

on je bio više proizvod potrebe nego prijateljstva dviju nacija. Godine brojnih sukoba i mržnje nisu se mogle riješiti bilo kakvim sporazumom. Navedenom se sporazumu, 1907. godine priključila i Rusija te je nastao Trojni sporazum, Antanta.⁶ Odnosi između suprotstavljenih sila vremenom su se zaoštrili, krenula je utrka u naoružanju i rat se činio neizbježnim.

Prvi svjetski rat bio je katastrofa ogromnih razmjera i većini je europskih, ali i svjetskih stanovnika promijenio život. Imao je utjecaj na društvene, gospodarske, političke, kulturne i duhovne promjene. Rat se i nije morao dogoditi, možda se nikad i ne bi dogodio da nije bilo sarajevskog atentata jer je i prije njega bilo kriza dvaju suprotstavljenih saveza.

Iskra koja je „zapalila“ Europu i pokrenula lavinu događaja koji su uslijedili neposredno pred izbijanje Prvog svjetskog rata bio je atentat na austrijskog prijestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda. Počinio ga je bosanski Srbin Gavrilo Princip i time usmrtio nadvojvodu i njegovu suprugu.⁷ Franjo Ferdinand je posjetio Sarajevo 28. lipnja 1914. povodom obilježavanja godišnjice Kosovske bitke iz 1389. godine. Ono što je bilo presudno za izbijanje sukoba bila je reakcija Austro-Ugarske Monarhije, koja je prvo željela provesti običnu istragu, no na savjet Njemačke, uputila Srbiji ultimatum. U njemu je utvrđeno kako su Gavrilo Princip i pripadnici njegove organizacije „Mlada Bosna“ zavjeru započeli u Beogradu i da im je Srbija u tome pomagala. Zbog toga je Austrija od Srbije tražila da uvede zabranu tiska, prestane organizirati neprijateljske akcije protiv Austro-Ugarske i pokrene istragu. Kao odgovor na ultimatum, srbijanska je vlada pristala na gotove sve zahtjeve, uz uvjet da učešće u sudskoj istrazi bude u skladu sa srbijanskim ustavom i međunarodnim pravom. Austrijska je vlada u tome pronašla izgovor za prekid odnosa i 28. srpnja objavila Srbiji rat.⁸ Uskoro su počela politička previranja diljem Europe. Rusija je podržala svoju saveznicu i počela s ratnim pripremama, a Njemačka je objavila rat Rusiji i Francuskoj. U isto je vrijeme, prekršila neutralnost i suverenitet Belgije, što nije odgovaralo Velikoj Britaniji koja je Njemačkoj objavila rat 4. kolovoza.⁹ Europa je „eruptirala“ i započeo je krvavi sukob.

Prvi svjetski rat bio je imperijalistički i osvajački s obje strane. Glavni cilj Njemačke

⁶ Isto, 174.

⁷ Stevenson, David, 1914.-1918., *Povijest prvog svjetskog rata*, Zaprešić: Fraktura, Zagreb, 2014., 54.

⁸ Isto, 55.

⁹ „Svjetski ratovi“, Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59137> (pristupljeno 20. lipnja 2018.).

i Austro-Ugarske politike bio je „prodor na Istok“.¹⁰ Njemačka je imala vlastite interese, preoteti suparničke kolonije, proširiti područje utjecaja i ostvariti svjetsku prevlast. Njena glavna saveznica, Austro-Ugarska, ohrabrena moćnim saveznikom, u rat je ušla kako bi učvrstila prevlast u Srednjoj Europi, na Balkanu i području Jadranskoga i Egejskoga mora. Talijanski su zahtjevi obuhvaćali Južni Tiro, Slovensko primorje s Trstom, Istru, dio Dalmacije i Albanije, Antalyu i Izmir u Maloj Aziji te proširenje talijanskih kolonija u Africi. Antanta i njezine članice i same su imale jasne ratne ciljeve. Glavni cilj Velike Britanije bio je očuvati vlastiti kolonijalni imperij i oslabiti Njemačku koja je bila njezin glavni i najopasniji suparnik. Slične interese imala je i Francuska koja je željela očuvati kolonijalno carstvo te povratiti Alsace i Lorraine. Rusija je željela zaštititi svoje interese na Balkanu i zadržati prevlast na njemu, a raspad Austro-Ugarske bi joj itekako odgovarao jer bi dobila prevlast u srednjoj i istočnoj Europi.¹¹ Iako ga nisu nužno željele, a kad se već dogodio, rat je svim velikim silama bio prilika da na najbrži način ostvare svoje želje. Nažalost, zbog toga je propatilo mnogo ljudi, ljudi koji nisu željeli narušiti svoj opći mir, s jedne strane muškarci koju su krenuli na bojišta diljem Europe, s druge civili čiji su se životi temeljno promijenili.

Prvi svjetski rat obuhvatio je 32 države, od njih 28 sudjelovalo je u ratu na strani Antante (Velika Britanija, Francuska, Rusija, SAD, Japan, Italija...), a četiri na strani Centralnih sila (Njemačka, Austro-Ugarska, Turska i Bugarska).¹² Italija je, prema već navedenom, bila članica Trojnog saveza, no nakon Londonskog sporazuma iz 1915. godine odlučila je prijeći na stranu Antante. Londonskim su joj ugovorom obećani teritoriji na istočnoj jadranskoj obali te korekcija granica s Austrijom.¹³ Time je oslabila Centralne sile i poremetila njihove predratne planove. Početkom rata formirane su tri bojišnice: Zapadna (od švicarsko–francuske granice do Sjevernog mora), Istočna (od Baltika do rusko-rumunjske granice) i Balkanska.¹⁴ Ulaskom Italije u rat, odnosno nakon Londonskog sporazuma formirala se i posljednja velika bojišnica, Talijanska (Sočka), na prostoru od Švicarske do Trsta.¹⁵ Bitke na navedenim bojišnicama bile su krvave i zahtjevne. Tijek rata u ovome radu neću

¹⁰ Dukovski, 186.

¹¹ „Svjetski ratovi“, Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59137> (pristupljeno 20. lipnja 2018.).

¹² Dukovski, 192.

¹³ Kardum, 135.

¹⁴ Isto, 97.

¹⁵ Dukovski, 193.

detaljno opisivati, no valja spomenuti najvažnije događaje. Jedan od njih zasigurno je bila bitka na Marni.¹⁶ Ona se vodila od 5. do 12. rujna 1914. godine i u njoj su Britanci i Francuzi zaustavili njemački prodor i prisilili ih na rovovski rat. Time su razbili Schlieffenov plan, po kojem je Njemačka trebala osvojiti Francusku u nekoliko tjedana. Plan B za zapadno bojište Nijemci nisu imali.¹⁷ Uslijedile su duge i teške rovovske borbe bez većeg napretka. Na istočnome bojištu valja spomenuti bitku kod Tannenberga koja se vodila između 17. kolovoza i 2. rujna 1914. godine.¹⁸ Ona se smatra prijelomnom bitkom istočnog bojišta i u njoj su Nijemci pobijedili mnogobrojnije Ruse koji su pokazali svoje nedostatke u vojnim operacijama. Nakon Tannenberga, ruska vojska više nikad nije ugrožavala njemački teritorij.¹⁹ Ofenziva kod Verduna (21. veljače – 18. prosinca 1916.) bila je neuspješni pokušaj njemačke vojske u zauzimanju utvrde koja je bila „ključ“ Pariza. Borbe protiv združenih snaga Antante trajale su 6 mjeseci, tijekom kojih je poginulo više od 306.000 vojnika, dok ih je preko milijun bilo ranjeno. Za vrijeme verdunske ofenzive, Britanci i Francuzi otvorili su bojišnicu na rijeci Sommi. Borba se vodila sve do 15. studenog 1916. godine. Iako nije dala prevelike uspjehe u oslobađanju teritorija, na Sommi su Saveznici oslabili njemačku vojsku i njezin moral zbog čega ona više nije bila sposobna za veća ofenzivna djelovanja.²⁰ Jedan od ključnih događaja bio je ulazak SAD-a u rat. Naime, SAD se bojavao njemačkog imperijalizma te je Antanti pružao pomoć u vidu resursa i vojne opreme koje je slao morskim putem. Zbog toga su Nijemci potapali američke brodove, što je izazvalo brojne prosvjede diljem Sjedinjenih Država, koji su eskalirali ulaskom SAD-a u rat u travnju 1917. godine.²¹ Mjesec dana ranije, u Rusiji je, zbog ratne iscrpljenosti izbila građanska revolucija, a kasnije i rat koji je doveo do sklapanja mira između Rusije i Njemačke. Rusija je izašla iz rata, a Njemačka dobila određeni teritorij na Istoku.²² Posljednji pokušaji Njemačke da promijeni tijek rata krenuli su proljeće 1918. godine. Pokrenute su brojne ofenzive koje su trebale uništiti Saveznike prije dolaska američkih postrojbi. Cijeli plan pokazao se neuspješnim, a Njemačka je bila pred kapitulacijom.²³ Europi i

¹⁶ Rijeka nedaleko Pariza.

¹⁷ Dukovski, 197.

¹⁸ Isto, 199.

¹⁹ Kardum, 101-102.

²⁰ Dukovski, 207.

²¹ „Svjetski ratovi“, Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59137> (pristupljeno 20. lipnja 2018.).

²² Dukovski, 209.

²³ Kardum, 350.

svijetu bilo je dosta ubijanja. Austro-Ugarska je kapitulirala 3. studenog 1918. godine, a Njemačka je u Rothondesu, 11. studenog, potpisala primirje.²⁴

Time je okončan Prvi svjetski rat koji se još nazivao „Veliki rat“ jer je, osom što je bio najveći rat dotad u povijesti, trebao riješiti sve probleme europskih velesila. U tome ne samo da nije uspio, već su postavljeni temelji za novi, još krvaviji rat. Zemlje koje su započele rat su izgubile i time nisu uspjele ostvariti svoje ciljeve. To se ponajprije odnosi na Njemačku, koja je potpisom versajskog mirovnog ugovora iz lipnja 1919. prihvatila teške odredbe koje su zakočile njezin razvoj i probudile želju za revanšizmom. Osmansko Carstvo je zbog teških uvjeta primirja bilo pred raspadom, dok je Austro-Ugarska doživjela konačan krah.²⁵ Uništili su je nacionalistički ustanci i vanjski pritisci.²⁶ Na mirovnoj konferenciji u Parizu, koja je trajala godinu dana (siječanj 1919. – siječanj 1920.), stvorena je i Liga naroda. Njeno osnivanje prepisuje se američkom predsjedniku Woodrowu Wilsonu koji je želio stvoriti međunarodnu svjetsku organizaciju koja bi održavala mir u svijetu. Liga naroda trebala je svim državama pružati jamstvo političke neovisnosti i teritorijalnog integriteta.²⁷

Veliki je rat u Europu donio pustoš. Po nekim procjenama uzeo je živote 8,7 milijuna ljudi i mnogim ljudima ostavio traume. Njime je srušena gospodarska prevlast zapadne Europe koja je otišla na stranu SAD-a. Kao i u svakom ratu, najveću su korist postigli ratni profiteri, dok su zbog inflacije, propadali manji i srednji slojevi. Tako je stvoren novi sloj bogataša koji je još povećao društvene razlike među stanovništvom. Posljedica Prvog svjetskog rata bilo je i masivno iseljavanje stanovništva, ponajprije središnje i istočne Europe. Također, sve veći broj Europljana migrirao je u SAD.²⁸

1.1. Hrvatska u „Velikom ratu“

Hrvatska je Prvi svjetski rat dočekala u sklopu Austro-Ugarske i bila jedna od najnerazvijenijih zemalja Monarhije. Kao takva, bila je primorana sudjelovati u ratu, a hrvatski interesi nisu mogli doći do izražaja i imati utjecaja na politiku. Izravni sukobi

²⁴ Dukovski, 213.

²⁵ Stevenson, 700.

²⁶ Isto, 701.

²⁷ Dukovski, 224.

²⁸ Isto, 214.

zaobišli su hrvatski teritorij, no stanovništvo je platilo težak danak u ljudstvu.²⁹

Atentat na Franju Ferdinanda glasno je odjeknuo čitavom Monarhijom pa tako i Hrvatskom. U Zagrebu su održavani komemorativni skupovi u čast ubijenom prijestolonasljedniku, a politička scena doživjela je promjene koje su ubrzo utjecale na događanja u zemlji. Smrcu Franje Ferdinanda najviše su bili pogođeni zagovaratelji politike trijalizma koja je predviđala podjelu Monarhije na tri djela; austrijski, ugarski i slavenski, s time da bi slavenski dio obuhvaćao južnoslavenske narode u Monarhiji, odnosno hrvatske i slovenske zemlje, Bosnu i Hercegovinu te Vojvodinu.³⁰ Na području cijele Hrvatske uskoro su izbile protusrpske demonstracije; u Zagrebu su radikalni pristaše hrvatske stranke prava, frankovci³¹, počeli kružiti gradom noseći slike ubijenog Franje Ferdinanda, uzvikujući antisrpske parole. Uskoro je počelo razbijanje srpskih trgovina, kao i napadi na brojna srpska društva u gradu Zagrebu, između ostalih i sportsko društvo *Srpski sokol*. Na udaru frankovaca našli su se i mnogi političari skloni jugoslavenstvu i savezu sa Srbijom.³² Osim u glavnom gradu, neredi su zabilježeni i u Dubrovniku, gdje je napadnuto srpsko udruženje *Dušan Silni*, a u Đakovu i Slavonskom Brodu morala je intervenirati i vojska. Brojni su političari i ugledne osobe bliske jugoslavenskoj ideji, poput Ante Trumbića, Frane Supila i Ivana Meštrovića, napustili zemlju i rat proveli u emigraciji, gdje su kao osnivači Jugoslavenskog odbora oblikovali daljnja politička zbivanja. Osim nemira diljem zemlje, uvedena je stroga cenzura tiska, a neka društva i novine dobila su zabranu daljnjeg djelovanja.³³

Iako je bila jedna od slabije razvijenih zemalja Austro-Ugarske i većina je stanovništva živjela na selu i bavila se poljodjelstvom, Hrvatska je u predratnim godinama bilježila gospodarski rast i bila u procesu industrijalizacije. Početak rata promijenio je situaciju i od prvog dana utjecao na svakidašnji život ljudi te doveo do teškog gospodarskog stanja. Mobilizacijom stanovništva došlo je do pomanjkanja radne snage, a samim time i poljoprivrednih proizvoda što je izazvalo glad među ljudima.³⁴ Godine 1916. uvedena je ratna privreda koja je dovela do rekvizicije

²⁹ Đukić, Filip, Pavelić, Marko, Šaur, Silvijo, „Hrvatska u Prvom svjetskom ratu - Bojišta, stradanja, društvo“, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 7, 2015., 81.

³⁰ Isto, 83.

³¹ Naziv dobili po idejnom vođi stranke, pokrštenom židovskom odvjetniku Josipu Franku.

³² Rajčić, Tihomir, „Svaki peti vojnik nije se vratio sa bojišta“, Slobodna Dalmacija, <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/240533/svaki-peti-hrvatski-vojn timer-nije-se-vratio-s-bojišta>, (pristupljeno 21. lipnja 2018.).

³³ Đukić, Pavelić, Šaur, 83.

³⁴ Isto, 84.

poljoprivrednih viškova na selu. Time je velik dio osiromašenog stanovništva izvrgnut lihvarstvu.³⁵ Osim poljoprivrednih proizvoda, manjkalo je i proizvoda široke potrošnje, ponajviše tekstilnih. Kako bi se glad stanovništva umanjila uvedeni su bonovi, odnosno krušne karte kojima je svaka osoba mogla dobiti 200g kruha dnevno. Zbog teškog ratnog stanja, stanovništvo diljem zemlje pokazalo je humanitarni karakter koji je onim najpotrebnijima pružio makar malu utjehu. Tako su organizirane broje humanitarne udruge koje su tijekom cijelog rata kroz razna događanja skupljale prihode za ranjenike i njihove obitelji te za one slabe i nemoćne.³⁶

Hrvatski su vojnici u sklopu Austro-Ugarske vojske sudjelovali na brojnim bojištima, a posebno su se istaknuli na istočnom i talijanskom, kao i u mornarici. Zanimljiva je činjenica kako je 13-14% mobiliziranih vojnika potjecalo iz Hrvatske i BiH, iako stanovništvo tih zemalja nije činilo ni 10% ukupne populacije Austro-Ugarske. Broj poginulih bio je velik, no nikada precizno ustanovljen.³⁷

Hrvatske su postrojbe od početka sudjelovale u ratnim zbivanjima na balkanskom bojištu, boreći se u nekoliko važnih bitaka, od kojih je prva bila Cerska bitka, gdje su se postrojbe 13. korpusa borile na sjeveroistočnim obroncima Crnoga Vrha. Nakon mukotrpnih sukoba srpska je vojska izašla kao pobjednik, a od hrvatskih postrojbi posebno su se istaknule četiri pukovnije – 16., 53., 78. i 79. Godinu dana kasnije, Hrvati su sudjelovali i u Kolubarskoj bitci, gdje su u teškim bitkama sudjelovale 36. pješačka i 42. domobranska divizija. Na talijanskom bojištu, na visoravni Doberdobu sudjelovala je 53. zagrebačka pješačka pukovnija, a na obroncima masiva Krna istaknula se karlovačka 96. pukovnija koja je hrabro odolijevala napadima talijanske artiljerije. Hrvatske su postrojbe sudjelovale i u bitkama u Galiciji, a posebno su se istaknule 96. pješačka pukovnija, 70. srijemska te 7. pješačka pukovnija. Hrvati su sudjelovali i u bitci kod Lavova koja je bila jedna od najtežih i najkrvavijih. Velik broj vojnika koji se borio u Galiciji završio je u ruskom zarobljeništvu.³⁸ Pred kraj rata pojavio se i zeleni kadar, ponajviše u sjevernoj Hrvatskoj i na mjestima koje vojna policija nije mogla posve kontrolirati. Zeleni kadar činili su naoružani dezerteri iz austrougarske vojske, ali i siromašni seljaci koji su napadali i pljačkali veleposjednike i trgovce, često iz osvete.³⁹

³⁵ Goldstein, Ivo, *Povijest, sv. XXI., Hrvatska povijest*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2008., 316.

³⁶ Đukić, Pavelić, Šaur, 84.

³⁷ Goldstein, 315.

³⁸ Đukić, Pavelić, Šaur, 82.

³⁹ Goldstein, 316.

Iako je Austro-Ugarska bila važna članicama Antante zbog protuteže Rusiji u Srednjoj Europi, kako je rat odmicao, svima je postalo jasno da ga ona ne može nadživjeti. Toga je bila svjesna i hrvatska politička scena, kao i činjenice da se već od početka rata među članicama Antante vodilo razgovora o eventualnoj raspodjeli austro-ugarskog teritorija nakon pobjede. Za hrvatski teritorij najviše interesa pokazale su Srbija i Italija. Italiji su potpisivanjem Londonskog ugovora obećani veliki dijelovi istočnojadranske obale, sve do rta Ploča, kao i brojni otoci te hrvatski teritoriji u zaleđu. Srbija je s druge strane željela teritorij koji se prostirao na zapad i sjever.⁴⁰ Hrvatska je politička scena željela spriječiti navedene scenarije pa je niz političara i osoba iz javnog života, uvidjevši kako zajednica s Austro-Ugarskom više nema perspektivu, polagao nadu u zajednicu sa Srbijom i Crnom Gorom. Predvodnici takvog mišljenja bili su već spomenuti Frano Supilo, Ante Trumbić te kipar Ivan Meštrović, koji su u Parizu tijekom travnja 1915. godine osnovali Jugoslavenski odbor koji je zastupao interese zapadnoga dijela buduće južnoslavenske države. Najistaknutiji političar u njemu, Frano Supilo, zalagao se ujedinjenje temeljeno na slobodnoj volji i ravnopravnosti svih naroda te na federalizmu koji bi uvažio povijesno oblikovane identitete. Međutim, predsjednik srbijanske vlade, Nikola Pašić zalagao se za monarhističko-centralističko uređenje.⁴¹ Predstavnici Jugoslavenskog odbora u srpnju 1917. godine sastali su se s članovima srpske vlade na otoku Krfu te usvojili Krfsku deklaraciju kojom su ustanovljena temeljna načela ujedinjenja i ustroja buduće države koja će biti: monarhija s ustavnim, parlamentarnim i demokratskim uređenjem i srpskom dinastijom Karađorđevića na čelu, zasnovana na općim građanskim slobodama. Krfskom se deklaracijom jamčila puna nacionalna i vjerska ravnopravnost svih triju zastava i narodnih imena, sve tri vjere te oba pisma. Deklaracijom se predviđalo da će se nakon zaključenja mira, na slobodnim izborima izabrati narodni predstavnici koji će u ustavotvornoj skupštini donijeti ustav nove države.⁴² Kako se bližio kraj rata, postalo je jasno da će narodi unutar Austro-Ugarske težiti proglašenju samostalnih država. Tako se početkom listopada 1918. godine u Zagrebu održao sastanak izaslanika Slovenaca, Hrvata i Srba iz austro-ugarskih zemalja. Oni su osnovali Narodno vijeće čiji je glavni cilj bilo ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba iz Austro-Ugarske u neovisnu i demokratsku državu. Ubrzo

⁴⁰ Isto, 317.

⁴¹ Isto, 318.

⁴² Isto, 319.

nakon što je Hrvatski sabor krajem listopada prekinuo sve veze s Austrijom i Ugarskom stvorena je Država Slovenaca, Hrvata i Srba koja je obuhvaćala sve južnoslavenske zemlje unutar bivše Monarhije. Međutim, novonastala Država SHS trajala je samo mjesec dana, a razloga je bilo mnogo. Prije svega, bila je samoproglašena, bez pokroviteljstva pobjedničkih sila pa je ni jedna od njih nije priznala. Također, novonastala država nije imala regularnu vojsku i policiju pa su na njen prostor uskoro počele stizati srpska i talijanska vojska, kao članice savezničke koalicije. U takvoj situaciji, Država SHS bila je prisiljena pronaći novog saveznika i pronašla ga je u Srbiji.⁴³ Ostalo je pitanje uređenja novonastale države, gdje su se vodile žestoke rasprave treba li prihvatiti konfederalno-federalni koncept Stjepana Radića s utvrđivanjem prethodnih uvjeta ili hitno rješenje Svetozara Pribičevića s prevladavajućim unitarističkim i centralističkim idejama. Zaključak i Naputak Središnjeg odbora Narodnog vijeća o ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom, izglasan 24. studenog, tražili su da se organizacija buduće države prepusti odluci ustavotvorne skupštine te da vladar do njene odluke bude regent, srpski prijestolonasljednik Aleksandar.⁴⁴ Iako je Stjepan Radić upozoravao da se odluka ne donosi ishitreno i da se pričekaju jasna jamstva, Izaslanstvo Narodnog vijeća otišlo je u Beograd i adresom se obratilo Aleksandru koja nije dosljedno poštovala Naputak. Tada je Aleksandar proglasio Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a Izaslanstvo je 1. prosinca 1918. godine potpisalo akt o ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom.⁴⁵ Time je za Hrvatsku počelo novo razdoblje, srednjoeuropsko je okruženje zamijenila nova kulturna i nacionalna samosvijest južnoslavenskih naroda. Stvaranjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca Hrvatska je ušla u zajednicu sa pobjednicom rata, Srbijom pa su težnje talijanskih vlasti za istočnojadranskom obalom bile teže ostvarive. S druge strane, Srbija je smatrala, da kao pobjednica u ratu ima pravo voditi glavnu riječ i provoditi vlastite ideje o stvaranju unitarističke i centralističke države, što je dovelo do novih problema koji će eskalirati nekoliko desetljeća kasnije.⁴⁶

Početak 20. st. političke ideje sve višu počinju utjecati na život ljudi u Europi. Kao posljedica istih dogodila se katastrofa zvana Prvi svjetski rat, koja je poharala svijet i odnijela mnoge nevine živote. Jedan od glavnih uzroka rata, koji je vođen od

⁴³ Isto, 321.

⁴⁴ Isto, 322.

⁴⁵ „Hrvati“, Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26386> (pristupljeno 21. lipnja 2018.).

⁴⁶ Goldstein, 324.

1914.-1918., bile su težnje najvećih europskih nacija za bogatstvom kolonijalnih posjeda zbog kojih su se formirali vojno-politički savezi. Prvi svjetski rat bio je katastrofa ogromnih razmjera i većini je europskih, a i svjetskih stanovnika promijenio život. Imao je utjecaj na društvene, gospodarske, političke, kulturne i duhovne promjene. Hrvatska je prvi svjetski rat dočekala u sklopu Austro-Ugarske Monarhije. Velik dio stanovništva bio je prisiljen sudjelovati i dati živote za težnje i interese austrijskih i mađarskih struja. Iako se rat nije vodio na našem teritoriju, hrvatski su vojnici sudjelovali na svim važnijim bojištima. Osim gubitka ljudstva, ratne su se potrebe katastrofalno odrazile na hrvatsko gospodarstvo i oduzimanje teritorija u korist Kraljevine Italije. Hrvatska je tako rat dočekala na gubitničkoj strani, bila gospodarski iscrpljena te prisiljena okrenuti se Srbiji kao pobjednici rata.

2. Grad Varaždin u ratnim godinama

Početakom 20. st. grad Varaždin imao je 13 329 stanovnika i bio sjedište Varaždinske županije koja je brojila 296 838 stanovnika. Županija se dijelila na kotare: Ivanec, Klanjec, Krapinu, Ludbreg, Pregradu, Novi Marof, Varaždin, Zlatar i grad Varaždin kao zasebnu cjelinu.⁴⁷ U vrijeme Sarajevskog atentata varaždinski župan bio je Stjepan Belošević, a načelnik je, nakon dugih borbi koaliraca i pravaša postao Pero Magdić. Događaji koji su uslijedili nakon ubojstva nadvojvode Franje Ferdinanda promijenili su politički, gospodarski, društveni i kulturni život grada i njegovih stanovnika. Započete su vojne vježbe, a nakon i njih i opća mobilizacija stanovnika koja je gradu donijela brojne probleme. Gradsko je poglavarstvo tijekom rata pokušalo svim mogućim sredstvima ublažiti novonastalu situaciju i olakšati život ljudi, no nailazilo je na brojne nedaće, prije svega u financijskom pogledu. Rat je promijenio i utjecao na svakidašnji život, uvedene su brojne zabrane i cenzure, život na ulicama bio je posve drugačiji, a najveći problem predstavljao je nekontrolirani rast cijena. Gospodarska situacija bivala je svakom godinom sve teža i dovodila do nestašica hrane, ali i drugih prijeko potrebnih resursa. Iako su tijekom rata kulturna događanja bila oskudnija, društveni i kulturni život nije stao. Osnovano je stalno kazalište koje je tijekom rata organiziralo predstave i brojne događaje, većinom

⁴⁷ Težak, Spomenka, „Veliki rat na varaždinskom području“, *Narod u nevolji*, ur. Miran Bojanić Morandini, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2014., 9.

humanitarnog karaktera. Iako je većina udruga i društava prestala djelovati, Društvo Crvenog Križa tijekom cijelog je rata pomagalo unesrećenim vojnicima i njihovim obiteljima, organizirajući akcije i razna događanja. Upravo je humanitarni karakter ljudi mnogim varaždinskim obiteljima ublažio ovo burno razdoblje svjetske povijesti. Njemačkim potpisivanjem kapitulacije završena su ratna događanja, no svijet se još dugo oporavljao od posljedica istih, pa tako i grad Varaždin. Poteškoće uzrokovane dugotrajnim ratovanjem ostavile su trag, zbog čega život ljudi nije bio nimalo lak. Uza sve napore poglavarstva, u gradu je nedostajalo osnovnih živežnih namirnica, a velik problem predstavljalo je divljanje cijena i pojava ratnog profiterstva.

2. 1. Politička situacija u gradu i djelovanje poglavarstva

Varaždinska gradska uprava pred Prvi svjetski rat bila je uređena prema *Zakonu od 21. lipnja 1895. godine ob ustroju gradskih obćinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Prema njemu, poslove gradske općine obavljalo je gradsko zastupstvo, poglavarstvo i načelnik, koji je kao čelni čovjek poglavarstva sazivao i predsjedao sjednicama. Načelnika je biralo zastupstvo iz redova izabranih zastupnika između više kandidata. Poglavarstvo se sastojalo od šest referada, gospodarske, pravno-političke, redarstvene, građevne, zdravstvene i sirotinjsko-skrbničke. Ulaskom u 1914. godinu u gradu Varaždinu završeno je višegodišnje previranje između političkih frakcija u gradskom zastupništvu, članova Hrvatsko-srpske koalicije, koaliraca, i pravaša. Koalirci, predvođeni dr. Perom Magdićem, odnijeli su većinu na izborima za gradsko zastupništvo u ožujku 1914. godine i time je Magdić izabran za načelnika.⁴⁸ Temeljni cilj novoizabranog načelnika bilo je osnivanje gradske štedionice, kao i otvaranje viših razreda Varaždinske gimnazije. Također, želio je u gradu podignuti zgrade u kojima bi se održavale pučke škole. Zanimljiva je i činjenica da je načelnik Magdić prihvatio godišnju plaću od 6000 kruna, umjesto do tada standardnih 8000.⁴⁹ Do početka Prvog svjetskog rata poglavarstvo se bavilo standardnim poslovima, naplatom gradskih i državnih daća, podmirivanjem bolničkih

⁴⁸ Burek, Višnja „Djelovanje poglavarstva grada Varaždina u ratnim godinama 1914. i 1915.“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 274.

⁴⁹ Horvat, Rudolf, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni rad, Varaždin, 1993., 509.

troškova, proširenjem groblja, sastavljanjem različitih izvješća. itd.⁵⁰ Situacija se temeljito promijenila nakon vijesti o sarajevskom atentatu, kada je 30. lipnja sazvana izvanredna skupština. Na njoj je načelnik održao govor kojim je otkazao sve zabave, koncerte i predstave u gradu te zamolio građane da izvjesu crne barjake. Sljedećeg je dana putem novina uputio proglas građanstvu kojim se obratio žrtvama, njihovim obiteljima, dinastiji i caru. Istog je dana na snagu stupio dopis bana Škrleca kojim je bilo određeno da se povodom smrti prijestolonasljednika i njegove supruge svi službeni spisi pečate crnim voskom.⁵¹ Dan prije Sarajevskog atentata, u Varaždinu počinju izlaziti novine „Hrvatsko pravo“, glasilo varaždinskih pravaša koje je predstavljalo protutežu novinama Magdićevih koaliraca, „Naše pravice“. Prvi broj tiskan je 27. lipnja 1914. godine kao tjednik koji izlazi subotom.⁵² Navedene su novine, dana 29. lipnja objavile specijalno izdanje o atentatu koji je prodrmao cijelu Monarhiju. U navedenom je broju, označenom kao broj 1a, detaljno opisan atentat, kao i reakcije koje je on izazvao diljem Monarhije.⁵³ Uskoro su diljem zemlje počele pripreme za vojne vježbe pa tako i u Varaždinu. Gradsko je poglavarstvo dobilo zadatak domobranima dostaviti pozive za vježbe. Kako bi se osigurala opskrba tijekom vojnih vježbi izdan je Oglas o prikupljanju ponuda za dobavu kruha i zobi. Zbog toga je za razdoblje od 21. do 25. kolovoza, za vojsku na području Varaždinske županije valjalo osigurati 35 500 obroka kruha.⁵⁴ Vojne će vježbe uskoro, zbog austro-ugarske objave rata Srbiji, zamijeniti stvarne ratne operacije.

Početak rata nametnuo je gradskom poglavarstvu nove obaveze. Poglavarstvo je djelovalo po naredbama viših upravnih vlasti koje su gradsku upravu pretvorile u administrativno tijelo u funkciji rata.⁵⁵ Aktivnost poglavarstva na početku rata bila je usmjerena prema mobilizaciji, dok se u sljedećim ratnim godinama pojavio problem izvršavanja financijskih obaveza. Problem su predstavljali stalni zahtjevi vojnih i civilnih vlasti, kao i zaklada za skupljanje raznih oblika ratne pomoći. Poglavarstvo je nastojalo udovoljiti tim zahtjevima, no gradski prihodi nisu bili dovoljni. Jedna od glavnih zadaća poglavarstva, posebice u ranim ratnim godinama, bila je prevencija zaraznih bolesti. Na tom je području poglavarstvo pokazalo visok stupanj profesionalnosti i organiziranosti. Valjalo se pripremiti za pojave zaraza, opremiti

⁵⁰ Burek, 275.

⁵¹ Isto, 275.

⁵² Hrelja, Damir, *A.D. 1914., Zapisi o ratu*, Varaždin, 2014., 24.

⁵³ Isto, 26.

⁵⁴ Isto, 29.

⁵⁵ Burek, 295.

bolnice, urediti groblje, ali i upozoravati i podučiti građane kako bi broj bolesnih i umrlih bio što manji.⁵⁶ Mobilizacija je u gradu Varaždinu djelomično određena 26. srpnja 1914. godine kada su u gradu osvanuli crveni plakati za mobilizaciju vojnih obveznika do 37 godina i zeleni za mobilizaciju pučkih do 42. godine života: „*U noći od 25. na 26. o. mj. određena je djelomična sprema austrougarske vojske, te djelomičan poziv pučkog ustanka. U nedjelju u jutro osvanuli su na uglovima pribijeni plakati crvene boje za mobilizaciju vojnih obveznika do 37 godine, a zeleni plakati na poziv pučkih ustanika do 42 godine. Iz Beča i Pešte javlja se o velikim iskazima i o oduševljenju za rat protiv Srbije. Djelomična sprema obavlja se najvećom tačnošću i brzinom i svi se pozvani smjesta odzivaju i polaze u svoja odredišta.*“⁵⁷ Istog dana kada je objavljen rat Srbiji, u cijeloj je zemlji proglašen prijekni sud kojeg je ban Ivan Škrlec brzojavom prosljedio gradskom poglavarstvu. Oglas o uvođenju prijekog suda objavljen je u novinama „Naše pravice“. Uvođenjem prijekog suda poglavarstvo je pozvalo stanovnike da se klone zločina buna, ubojstava, razbojništva, paleža i javnog nasilja te pokore naredbama poglavarstva jer je svaki navedeni zločin bio kažnjiv smrću. U istim je novinama, 30. srpnja objavljen proglas dr. Magdića povodom objave rata. Načelnik se obratio građanima koje poziva na rodoljublje i solidarnost, a posebno imućne koje poziva da novčanim doprinosima ublaže nevolju koja ih je snašla. Objavom rata, život u gradu se značajno promijenio. Ban je izdao naredbu o radnom vremenu kavana i krčmi, ali i napatke za gostioničare i vlasnike trgovina. Tako su krčme bile otvorene od šest ujutro do osam sati navečer, a kavane od šest ujutro do jedanaest navečer. Trgovine su morale biti zatvorene od osam navečer do šest ujutro, a gostioničari su bili dužni prijaviti goste istog dana kada bi stigli. Zbog toga je život na gradskim ulicama, posebice u noćnim satima zamro. Gradom su patrolirale vojne ophodnje te redarstvene straže koje su imale zadatak čuvati red i mir te štititi imovinu građana.⁵⁸

Opća mobilizacija u gradu Varaždinu započela je početkom kolovoza i dovela do povećanja broja vojnika u gradu koji se priključuju svojim vojnim postrojbama. Tako su u gradu stacionirane jedinice stalne Carske i kraljevske vojske, Kraljevsko ugarsko hrvatskog domobranstva, ali i Pučkog ustanka. Vojarne su postale prebukirane pa je grad Varaždin na raspolaganje vojnicima stavio tri ili četiri sobe

⁵⁶ Isto, 296.

⁵⁷ „Djelomična sprema“, *Naše pravice* (Varaždin), br. 31, god. 11 (1914.), 4.

⁵⁸ Burek, 276.

Gimnazije.⁵⁹ Poglavarstvo je vodilo brigu i o različitim popravcima za vojarne u Varaždinu kao što su zidanje peći u kuhinji, zamjena dimnjaka ili zamjena trošnih dijelova staja. Takvi su popravci predstavljali dodatni teret za ionako skromnu gradsku blagajnu pa je načelnik Magdić 14. siječnja 1915. godine uputio Beloševiću pismo u kojem ga moli da podupre molbu koju je poglavarstvo uputilo mjesnom vojnom zapovjedništvu o pomoći oko čišćenja latrina u vojnim bolnicama. Molba, kojom je poglavarstvo zamolilo da Ministarstvo za zemaljsku obranu snosi barem polovicu troška izgradnje kolnice u vojarni u Hrašćici je odbijena.⁶⁰ Prema dopisu varaždinskog zapovjedništva cesarske i kraljevske pukovnije možemo uvidjeti približan broj vojnika koji je boravio u Varaždinu u prvoj godini ratovanja: 17 926 muškaraca i 37 385 konja.⁶¹ Osim velikog priljeva vojnika u grad, mobilizacija je gradu donijela nove probleme. Naime, na dužnost su bili pozvani i svi gradski stražari mlađi od 42. godine, zbog čega je u gradu ostao mali broj pripadnika redarstvene službe. Zbog toga je načelnik Magdić, kao vrhovni zapovjednik cesarsko-kraljevske Građanske čete naložio da se svi članovi te garde, ukoliko nisu bili mobilizirani, stave na raspolaganje gradskom kapetanu Antunu Antunoviću u svrhu vršenja redarstvene službe na području grada Varaždina.⁶²

Dužnost poglavarstva bila je i uređivati, održavati i pribavljati sredstva za zdravstvene potrebe. Prema Statutu grada Varaždina iz 1896. godine, poslove zdravstva obavljala je Zdravstvena referada koja je brinula o gradskoj bolnici, zdravstvenom osoblju, cijepljenju protiv boginja, likvidaciji recepata itd. Dio referade činilo je redarstvo koje je u vrijeme epidemija obavljalo poslove izolacije oboljelih i prevenciju, pregledavalo ljekarne i liste lijekova, sprečavalo neovlaštenu prodaju otrova i sudjelovalo pri spašavanju života. Također, referada je obavljala i poslove veterinarskog nadzora. Voditelj referade bio je gradski fizik, a u prvoj ratnoj godini dužnost je obnašao dr. Hinko Blau.⁶³ Jedna od prvih obaveza fizikata nakon početka rata bilo je osiguranje prostora za pričuvene vojne bolnice za smještaj ranjenika i osiguranje dovoljnog broja liječnika. Osim toga, ključno je bilo spriječiti unošenje i širenje zaraznih bolesti, zbog čega je poglavarstvo donosilo preventivne mjere. Nakon pojave šarlaha i tifusa poglavarstvo grada Varaždina objavilo je oglas o

⁵⁹ Hrelja, 32.

⁶⁰ Burek, 282.

⁶¹ Isto, 282.

⁶² Horvat, 512.

⁶³ Burek, 290.

provođenju mjera protiv prenošenja i širenja tifusa. U njemu su građani upozoreni na opasnost kontakata sa strancima, na važnost održavanja čistoće kuća te raskuživanja zahoda i zahodskih jama. Također, dvorišta su morala biti čista, smeće i gnoj redovito odvoženi, a najveća pažnja morala se posvetiti čistoći bunara i njihove okoline. Trebalo ih je zaštititi od kišnice i nečistoće i zatvoriti poklopcem, kabao za vodu morao je uvijek biti čist, a pranje rublja u blizini bunara bilo je zabranjeno. Građane se upozoravalo da ne bacaju otpad i izmet na ulicu, ne koriste ukiseljeno i pljesnivo mlijeko ili hranu. Svaka sumnja na zarazu morala je biti prijavljena gradskom fizikatu koji je, ovisno o slučaju, donosio preventivne mjere.⁶⁴

2. 2. Gospodarstvo

Početak 20. stoljeća stanovnici Varaždinske županije u velikoj su mjeri živjeli od poljoprivrede, točnije njih 90%, dok je mali dio živio od obrta i industrije. U gradu je postojalo nekoliko tvornica kao što su Tvornica vrpce Jakova Šena koja je proizvodila sanitetski materijal, Mundus koja je proizvodila sve vrste savijenog materijala za pokućstvo, a imala je sjedišta u Beču i Budimpešti, Tvornica kola i kočija, Tvornica šampanjca i dr. Ratno je vrijeme smanjilo proizvodnju zbog odlaska na bojište pa su mnogi ljudi pomoć tražili različitim zamolbama Gradskom poglavarstvu. Zabilježen je slučaj Vjekoslava Halužana koji je od poglavarstva tražio izuzeće od mobilizacije kako bi nastavio dogovorenu proizvodnju s mariborskim partnerom u proizvodnji kože za opremanje vojske.⁶⁵

Gospodarstvo grada Varaždina bilo je daleko od idealnog, a rat je donio nove probleme. Javni je život bio podređen vojnim potrebama, uz već spomenutu mobilizaciju, uvođenje prijekog suda i maksimizaciju cijena, objavljene su i *Iznimne mjere za slučaj rata* kao što su zabrana posjedovanja oružja i uvođenje cenzure tiska.⁶⁶ Zakon o slobodi tiska suspendirao je ban Ivan Škrlec te uveo cenzuru i odredio sudbeni progon za nepoštivanje istog. Tom odredbom najviše je pogođen list „Naše pravice“ kojem je zabranjeno daljnje izlaženje pa je posljednji broj izašao 13. kolovoza 1914.⁶⁷ Uveden je i ratni željeznički red koji je civilno stanovništvo ograničio

⁶⁴ Isto, 294.

⁶⁵ Težak, 14.

⁶⁶ Marincel, Petra, „Gospodarski život grada“, *Narod u nevolji*, (ur. Miran Bojanić Morandini), Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2014., 40.

⁶⁷ Lončarić, Magdalena, „Dobrotvorna djelatnost i humanitarne akcije u Varaždinu i Županiji

na jedan vlak, dok su se ostali koristili izričito u vojne svrhe. Također, svi automobili, konji i kola morali su se ustupiti vojsci. Sve navedeno uzrokovalo je probleme, a ponajviše u opskrbi grada. Zbog toga je 8. prosinca 1914. sazvan Odbor za aprovizaciju koji je odlučio nabaviti i rekvizirati hranu potrebnu za aprovizaciju grada. Ona se odnosila na stanovnike varaždinske općine, vojsku i ranjenike u bolnicama.⁶⁸ Zbog mobilizacije i početka ratnih operacija mnoge su obitelji ostale bez muške radne snage, što je otežalo obavljanje žetve. Uveden je „žetveni dopust“ koji je nalagao pričuvnicima koji još nisu otišli na ratište da pomognu građanima u žetvi. Unatoč tome, brojne obitelji nisu imale dovoljno radne snage.⁶⁹ S druge strane, mobilizacija je uzrokovala priljev novih vojnika u grad što je moglo izazvati probleme u vidu nestašice pojedinih prehrambenih proizvoda, kao i nekontrolirani rast cijena. Zbog toga je Zemaljska vlada, već 30. srpnja upozorila gradsko poglavarstvo o mogućoj potrebi utvrđivanja najviših cijena za osnovne namirnice. U dopisu je istaknuto kako će zbog izvanrednih okolnosti, porasta potražnje i manjka ponude doći do nekontroliranog rasta cijena, zbog čega treba utvrditi maksimalne cijene za osnovne namirnice u koje su spadale: brašno, kruh i pecivo, mlijeko, vrhnje, maslac, sir, perad, meso, kobasice, slanina i svinjska mast, jaja, kukuruz, krumpir, povrće i voće.⁷⁰ Gradsko je poglavarstvo već 10. kolovoza utvrdilo najviše cijene namirnica za Grad Varaždin i izdalo oglas u kojem upozorava građane kako se cijene moraju poštivati. Osim u agrarnoj proizvodnji, problemi su nastali i na području obrta i industrijske proizvodnje. Ugarski je ministar trgovine Harkany uputio „Okružnicu“ svim trgovačkim i obrtničkim komorama, pa tako i varaždinskim. U njoj apelira da poduzeća zadrže proizvodnju i predlaže uvođenje skraćenog radnog vremena kako bi se zadržalo radnike i omogućila egzistencija njihovih obitelji.⁷¹

Ratno vrijeme u Varaždinu označili su rast cijena i oskudica živežnih namirnica o čemu su građanstvo obavještavali brojni oglasi, plakati i proglesi. Takvi su proglesi često objavljivani u „Hrvatskom pravu“, kao i u redovnim spisima poglavarstva grada Varaždina. Zapisnik iz 29. siječnja 1915. godine govori nam o otežanoj opskrbi žita i brašna. Trgovci su izjavljivali kako više ne mogu prodavati brašno uz dotadašnje maksimalne cijene jer se pšenica i brašno nisu mogli nabaviti po tim cijenama. Stoga

varaždinskoj“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 408.

⁶⁸ Marincel, 40.

⁶⁹ Hrelja, 34.

⁷⁰ Isto, 32.

⁷¹ Isto, 34.

se brašno nabavljalo rekvizicijom.⁷² Osim brašna i žita, nedostajalo je i mesa, masti, jaja, šećera, ali i ogrjevnog drva i petroleja.⁷³ Grad je nastojao riješiti problem ogrjeva prodajom drva iz gradskih šuma na Varaždinbregu i šuma koje se nalaze uz Dravu. Uz to, određene su i cijene dovoza. Cijena drva bila je 16 kruna po metričkom hvatu za bukvu, odnosno 6 kruna za meko drvo, poput vrbe.⁷⁴ Nestašicu osnovnih namirnica za život htjeli su iskoristiti krijumčari i preprodavači. Da bi to spriječilo, gradsko je poglavarstvo uvelo kupovne iskaznice pomoću kojih su građani mogli kupiti hranu za vlastite potrebe kod samog proizvođača na gradskom području.⁷⁵ Problem manjkavosti živežnih namirnica pokušao se riješiti i rigoroznijim mjerama, kao što je ograničenje doseljavanja stranaca. Naime, načelnik Magdić je 21. rujna 1917. godine objavio oglas u kojem upozorava stanodavce i voditelje svratišta da prijave svakog stranca (doseljenika) koji dođe u grad. Tako se svaki stranac u roku od 24 sata morao prijaviti gradskom redarstvu i dobiti dozvolu za boravak u gradu. Ukoliko to ne bi učinio, ili ga stanodavci i voditelji svratišta ne bi prijavili, uslijedile su kazne. Oni koji ne bi dobili dozvolu za boravak, morali su napustiti grad.⁷⁶

Još jedan pokušaj u sprječavanju povećanja cijena i rasta siromaštva označilo je osnivanje *Odbora za tržne cijene živežnim namirnicama*, kojeg je zastupništvo grada Varaždina izdalo na prijedlog poglavarstva 23. srpnja 1915. Odbor je bio zadužen za ispitivanje cijena i savjetovanje poglavarstva pri njihovom određivanju.⁷⁷ Ubrzo je stvoren cjenik živežnih sredstava: brašna, peciva, kruha, govedine, teletine, svinjetine, masti, šećera, soli, riže, petroleja i piva, koji je stupio na snagu 29. srpnja iste godine. Prema njemu su trgovci bili dužni prodajne cijene izložiti na vidljivim mjestima u trgovini, a određene su i visoke kazne za prekršitelje.⁷⁸ Također, gradsko je poglavarstvo zamolilo građane, odnosno kućanice da ne kupuju robu na veliko jer time dolazi do još većeg povećanja cijena.⁷⁹ Nadzor i kontrolu cijena vršili su ovlaštene građani koji su bili prepoznatljivi po crvenoj vrpici s gradskim grbom na lijevoj ruci. Prodavanje i kupovanje robe bilo je dozvoljeno samo po kilogramu ili po

⁷² Marincel, 40.

⁷³ Hrelja, Damir, *Dok govore topovi muze (ne)šute, Društveni život Varaždina 1915.*, Varaždin, 2015., 10.

⁷⁴ Isto, 11.

⁷⁵ Marincel, 41.

⁷⁶ Gradski muzej Varaždin (u nastavku GMV), GMV-57305, *Oglas načelnika dr. Magdića o ograničenom doseljavanju stranaca*, 21. rujna 1917.

⁷⁷ Marincel, 41.

⁷⁸ 400 kruna ili 14 dana zatvora.

⁷⁹ „Uredjenje tržišnih i živežnih cijena“, *Naše pravice* (Varaždin), br. 32, god. 11 (1914.), 3.

litri i to izričito u trgovinama ili sajmištima. Objava maksimalnih cijena nije mogla spriječiti njihov rast, no ona je bila pokušaj borbe i sprječavanja lihvara i ratnih profitera. Ne može se točno i sa sigurnošću zaključiti koliko su cijene bile visoke prosječnom građaninu, no prema sačuvanom oglasu iz 16. rujna 1916. godine, u kojem načelnik Magdić obavještava građane o pristojbama za ručne težake prigodom berbe grožđa na području grada Varaždina, možemo vidjeti kolika je bila dnevna zarada radnika. Berači grožđa su na dan dobivali plaću od 1 kruna i 20 filira, težaci koji su nosili pute 2 kruna, a težaci koji su danonoćno bili kod preše 4 kruna i obrok vina.⁸⁰ Usporedbe radi, maksimalna cijena jednog kg grožđa iznosila je 1 krunu i 60 filira, a kg pšeničnog kruha 1 krunu i 40 filira. Stoga, možemo zaključiti kako su radnici, nakon cjelodnevnog zahtjevnog rada, zaradili jedva za kg kruha.⁸¹ Korištenje skupljih namirnica, poput kave, također je bilo ograničeno. „Hrvatsko pravo“ je 30. rujna 1916. godine objavilo priopćenje o najvišim cijenama kave za područje Varaždina i Bjelovarske županije u periodu od 15. rujna do 15. listopada 1916. godine. Cijene su izražene u krunama po kg: „Robusta 9.08 na veliko, 9.88 na malo, Santos i Java 9.68 na veliko, 10.68 na malo, fina plava 10.98 na veliko, 12.08 na malo, Marogogyp 11.98 na veliko, 13.08 na malo, pržena obična 11.98 na veliko, 13.08 na malo, fina 13.18 na veliko, 14.48 na malo.“⁸² Iz priopćenja je vidljivo kako je izbor kave na tržištu bio velik, no cijene su primorale građane da je konzumiraju manje nego što bi možda željeli.

Povećanje cijena namirnica tijekom rata bilo je uobičajeno, a može se pratiti putem oglasa i objava iz novina. Jedan takav bio je oglas kojim je određena cijena zelja.⁸³ Oglas je tiskan 30. rujna 1916. godine i tada je cijena 100 glavica zelja iznosila 16 kruna, no vidljivo je kako je samo 4 dana nakon toga rukom prepravljena cijena koja je skočila na 20 kruna.

Rast cijena nije bio ujednačen tijekom čitavog razdoblja rata. Na njegovom početku rast cijena bio je manji, dok su svakom sljedećom ratnom godinom, cijene rasle, a posebno tijekom 1916. godine. Tako je primjerice cijena brašna po kg početkom kolovoza 1914. godine iznosila 64 filira ili 0,64 kruna, govedine, teletine i

⁸⁰ Marincel, 41.

⁸¹ Isto, 42.

⁸² „Cijena kavi u varaždinskoj i bjelovarskoj županiji“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 40, god. 3 (1916.), 4.

⁸³ GMV, GMV-57300, *Oglas poglavarstva grada Varaždina o utvrđivanju maksimalne cijene za jednu stotinu glava zelja*, 30. rujna 1916.

svinjetine 1,60 kruna, masti 2,40 kruna, šećera 1,04 kruna, a petroleja 0,40 kruna.⁸⁴ Krajem srpnja 1915. godine cijene su porasle, posebno cijena mesa i masti. Kilogram brašna iznosio je 1 krunu, govedine i svinjetine 4 krune, teletine 3 krune te masti 5 kruna. Također, cijena krumpira i repe po kilogramu bila je 0,16, odnosno 0,12 kruna.⁸⁵ Sljedeće godine, točnije u rujnu 1916. godine, cijene su još porasle i kada ih usporedimo s onima iz srpnja 1915. godine, vidimo veliku razliku. U navedenom je razdoblju cijena brašna po kg iznosila 1,12 kruna, govedine 5,50 kruna, teletine 4 kruna, svinjetine 6 kruna, masti čak 12 kruna, šećera 1,40 kruna, petroleja 0,52 kruna, krumpira 0,30 kruna i repe 0,16 kruna.⁸⁶ Porasti cijena zasigurno su unosili nemire među građanstvom koje se sve češće žalilo. Poglavarstvo grada Varaždina stoga je donosilo razne odredbe kojima se željelo umanjiti nezadovoljstvo ljudi. Jedna od njih bio je i oglas iz 10. studenog 1916. godine koji govori o mogućnosti da se svakih 15 dana nabavlja najpotrebnije i time opskrbljuje pučanstvo šećerom i krumpirom. Polumjesečno se po glavi obitelji dodjeljivalo samo 30 dkg šećera, a zbog nestašice brašna bilo je preporučeno miješanje krumpira s brašnom prilikom pripreme kruha.⁸⁷

Tijekom rata, zbog nedostatka oružja i streljiva, grad Varaždin je sudjelovao i u rekviziciji kovinskih predmeta koja je uvedena 1915. godine. Među njih su spadala i crkvena zvona pa su u Varaždinu, 28. rujna 1916. godine, skinuta 24 zvona ukupne težine 9460 kg i to u: župnoj, pavlinskoj i florijanskoj crkvi po 3, vidovskoj, franjevačkoj i uršulinskoj crkvi 2, kod sv. Roka i Fabijana 1, na gradskoj vijećnici 4, u Novom selu 2 i u pravoslavnoj crkvi 1 zvono.⁸⁸ Također, gradsko je poglavarstvo na temelju naredbe ministarstva za zemaljsku obranu uputilo molbu za dobrovoljnu predaju kovina, a „Hrvatsko pravo“ građanima je objavilo pojašnjenje o kojim je predmetima riječ, između ostalog: kuhinjsko suđe od bakra i mjedi, svijećnjaci, glačala, kotlovi za pranje, kace za kupanje, sprave za grijanje vode itd. Također, u objavi stoji da se građani odazovu na poziv jer time pomažu vojnicima na bojištu.⁸⁹

U posljednjoj ratnoj godini, gospodarska situacija bila je katastrofalna. Iako se stanovništvo već naviknulo na sve probleme koji su ga dočekali, pitanje je koliko bi još ratnih godina izdržalo. Zbog nestašice goriva za vozila kojima se dovozilo drvo,

⁸⁴ Uredjenje tržišnih i živežnih cijena“, *Naše pravice* (Varaždin), br. 32, god. 11 (1914.), 3.

⁸⁵ „Cienik živežnih sredstava“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 31, god. 2 (1915.), 3.

⁸⁶ GMV, GMV-PO 3197, *Cijene živežnih sredstava*, 8. rujna 1916.

⁸⁷ Marincel, 43.

⁸⁸ Isto, 45.

⁸⁹ „Predaja kovni predmeta u ratne svrhe“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 31, god. 3 (1916.), 3.

ponestalo je drva za ogrjev, kao i obuće, odjeće, šećera, kave, petroleja i svijeća. Tvornice su bilježile ogroman pad proizvodnje zbog nestašice ugljena i manjka sirovina, a Varaždin je proživio i dvije noći u potpunom mraku zbog kvara stroja za proizvodnju električne energije. Uz sve navedeno, već puno puta spomenuta nestašica hrane negativno je djelovala na moral ljudi. Unatoč naporima poglavarstva, Veliki je rat ostavio je goleme posljedice od kojih se grad Varaždin dugo oporavljao.⁹⁰

2. 3. Društveni život i kultura

Prvi svjetski rat promijenio je sve aspekte ljudskog života i utjecao na politički, gospodarski i društveni život ljudi. Kulturni i umjetnički život ljudi bio je ovisan o političkim i gospodarskim prilikama i razvijao se kao reakcija na suvremene prilike.⁹¹ Tako je bilo i u Varaždinu u kojem je kulturni i umjetnički život ovisio o raznim političkim i vojnim prilikama u Kraljevini Hrvatskoj, kao i kulturnim i umjetničkim događanjima u Europi.⁹² Ozračjima rata i izvanrednim prilikama nije bio pošteđen ni jedan društveni sloj, a upravne su oblasti kontrolirale duhovno stanje naroda. Uvedene su kontrole i nadzori koji su počinjali već u školama. Odbor za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade izdavao je napatke prema kojima se strogo pazilo na ponašanje učenika i profesora, a posebno onih iz „neprijateljskih“ zemalja.⁹³ „Hrvatsko pravo“ početkom 1916. objavilo je članak u kojem obavještava javnost na važnost odgoja, škola i školskog sustava u ratno vrijeme. Kao i danas, prepoznata je važnost mladeži za budućnost nacije. Iz stihova možemo zaključiti kako autor ovog članka kritizira zastarjeli sustav odgoja hrvatske mladeži te daje primjer Njemačke s ciljem da kod čitatelja pobudi osjećaj domoljublja. Jasno je vidljivo kako je u ratno vrijeme Njemačka bila uzor kojeg je Hrvatska nastojala slijediti.: *„Svi narodi bez razlike u današnje doba polažu najveću važnost na to, kakova će im biti mladež, kojim će duhom biti odgojena i kakovim će putevima koracati u svojoj budućnosti, kad od nje postanu samostalni ljudi, koji će odlučivati sudbinom svojom i svoje domovine. Dakako da se kod toga gleda u prvom redu, da se mladež uzgoji u patriotskom i*

⁹⁰ Marincel, 46.

⁹¹ Kaniški, Ana, „Kulturni i umjetnički život grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 317.

⁹² Isto, 318.

⁹³ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 12.

dinastičkom duhu, kako će biti u zreloj dobi jak podporanj države i sviestni gradjani domovine. Sveta je stoga dužnost svakoga, a u prvom redu škole, roditeljskog doma i štampe, da radi u tom pravcu i smislu...Evo nam n. p. naše saveznice Njemačke, koja je u ovom svjetskom ratu pokazala, da nam u koječem prednjači, da nam može biti uzorom. Jedan od takovih uzora jest jaka disciplina i jak te sviestan patriotski osjećaj. Da nije u Niemaca domoljuban osjećaj tako živ i jak uzalud bi im bila sva tehnička sredstva, sva ina moderna pomagala rata, jer to bi ostali strojevi i ništa više. Nešto je drugo, što danas Niemce čini velikima, a to je od mladosti, već materinim mliekom usisana ljubav do domovine...No u Niemaca ima i načina, da oni znadu u mladeži narodnu sviest držati budnom. Tu je prvo škola...A kod nas? Istina nije najgore, ali nije najbolje. Škola čini koliko može i to po starom šablonskom sistemu: bubanjem povjestnica, nekoliko pjesmica i stvar je svršena. Roditeljski dom pak u tom pravcu slabo, gotovo nikako ne brine. Prigovoriš li roditeljima zašto djecu ne uzgajaju u patriotskom i dinastičkom duhu, odgovoriti će ti: „Od politike neće živjeti!“ Tako misli većina roditelja. Odgoj u patriotskom duhu za njih je politika. Ko nikada, a to sada valja s ovim zastarjelim i krivim nazorima prekinuti... Tek se radi o tome, da se nadje sgodan način, kojim bi se postepeno njetila domoljubna sviest i dinastički osjećaj počam od I. razreda pučke škole pa sve do osmog razreda srednjih zavoda. Treba da se u naše mladeži probudi takodjer smisao i ljubav za naše saveznike, koji su lijuć krv, a braneć sebe obranili i nas... Kaže se, da se željezo kuje, dok je vruće, a kako je naša omladina naše željezo, to valja već sada pristupiti k radu. Stoga držimo, da je ovdje u prvom redu zvana nastava, da učini sve, što je moguće.“⁹⁴ Profesori varaždinske gimnazije bili su uključeni u mnoga zbivanja u gradu, a jedno od njih bio je osnutak Pučkih sveučilišnih predavanja 1917. godine. Predavanja su organizirali varaždinski sveučilištarci okupljeni oko akademskog društva Tomislav. Tijekom ratnih godina tako su organizirali tečajeve opismenjavanja za radnike tvornice stolaca i za ranjenike, koncerte i razna predavanja, pokretali putujuće knjižnice i pokušali oblikovati nacionalnu svijest stanovništva. Društvo je tijekom svojih djelovanja održalo 46 predavanja u Varaždinu i 81 po mjestima u okolici, na 70 različitih tema.⁹⁵

Tijekom Prvog svjetskog rata veliki broj događanja u kulturnom i umjetničkom životu grada Varaždina bio je humanitarnog karaktera, a veliki dio prihoda od

⁹⁴ „Hrvatske škole i ratni dogodjaji“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 4, god. 3 (1916.), 1.

⁹⁵ Težak, 15.

koncerata i predstava odlazio je onima koji su bili najviše pogođeni njime.⁹⁶ Iako je u tom razdoblju djelatnost varaždinskih društava gotovo nestala, posebno na početku rata kada su društvena i kulturna događanja bila rijetka, a u novinama su sve češće izostajale obavijesti i izvješća o plesovima i zabavama, društveni i kulturni život u gradu nije posve stao.⁹⁷ Povremeno su izlazile vijesti o događajima koji su bili prilagođeni ratnim prilikama u gradu, kao primjerice nekoliko dobrotvornih koncerata u korist „Crvenog križa“ 1915. i 1916. godine. Sljedećih je ratnih godina glavninu koncerata priredila gimnazijska mladež pod pokroviteljstvom župana Stjepana Beloševića u korist invalida, udovica i djece poginulih vojnika.⁹⁸ Takvi su događaji u gradu bili hvale vrijedni, ne samo zbog humanitarnog karaktera već i zbog toga što su među ljudima budili osjećaj zajedništva i podsjećali ih na neka mirnija vremena. Najvažniji događaj za kulturni život Varaždina bilo je osnivanje stalnog varaždinskog kazališta 1915. godine u čiju je čast ravnatelj Andro Mitrović objavom pozvao građane na predstave prve sezone: *„Nitko se nije nadao, da će umjetnost baš u vrijeme rata, u tolikoj mjeri pokazati svoju neodoljivu moć, te da će kao nikada prije, privući k sebi sve slojeve pučanstva. Ne trebamo se obazirati daleko po svijetu, dosta je samo da svrnemo okom na Zagreb, Osijek, pa da vidimo u kako velikoj mjeri se danas posjećuju kazališta...“*⁹⁹ Svojom je objavom ravnatelj poslao jasnu poruku, da umjetnički i kulturni život ne smije stati, ne samo u Varaždinu već i u ostalim hrvatskim gradovima. U vrijeme kada nije bilo plesova, zabava i druženja u gostionicama, ljudima je bilo potrebno mjesto gdje će se osjećati ugodnije i barem na kratko zaboraviti na svakodnevne probleme. Za Varaždince je to mjesto bilo kazalište. U njemu su održavani humanitarni koncerti u organizaciji varaždinske podružnice Crvenog križa i vojnog zapovjedništva, kao i gostujuće predstave zagrebačkog kraljevskog zemaljskog kazališta¹⁰⁰ Prvi humanitarni koncert održan je 15. svibnja pod organizacijom Crvenog križa. Tada je nastupila Ljerka Kočonda, operna pjevačica iz Berlina.¹⁰¹ Važno je i napomenuto kako je kazalište u Varaždinu bilo je jedno od svega triju hrvatskih profesionalnih kazališta, uz ono u Zagrebu i Osijeku.¹⁰² Kulturni život Varaždina, posebno tijekom 1915. godine, obilježila je

⁹⁶ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 16.

⁹⁷ Kaniški, 322.

⁹⁸ Isto, 322.

⁹⁹ Težak, 14.

¹⁰⁰ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 17.

¹⁰¹ „Koncert u korist „Crvenog križa“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 20, god. 2 (1915.), 5.

¹⁰² Kaniški, 324.

varaždinska kazališna amaterska družina „Varaždinski diletanti“ koju je u proljeće iste godine osnovao Dragutin Mondecar, po zanimanju bankovni činovnik. Družina je brojala 15 članova i javnosti se predstavila u drugoj polovici kolovoza povodom proslave rođendana Franje Josipa kada je izvedena predstava *Proljetno jutro*. Nekoliko dana kasnije, amaterska je družina u organizaciji Odbora za proslavu kraljevskog rođendana održala i besplatnu predstavu za ranjenike koji su se nalazili u gradu. Predstava je bila toliko popularna da je ostvarila rekordan broj publike.¹⁰³ Tijekom 1915. godine varaždinski amaterski glumci održali su još nekoliko predstava: *Nevjerni Tomo*, *U lovu*, *Pred ispitom zrelosti*, *Mlinar i njegovo dijete*, *Ivo i Marica* i dr., a kazališnu sezonu zaključili su predstavom povodom blagdana Sv. Nikole pod nazivom *Nikolinja noć*.¹⁰⁴ Gradsko je kazalište tijekom ratnih godina ugostilo brojne predstave, od opereta kao što su *Vjerni ratni drug*, *Umjetnička žica*, *Muzikaševa kći*, drama i komedija poput *Djavorica*, *Čast i poštenje*, *Snjeguljica*, *Pepeljuga*, do opera *Lucija Lamermorska*, *Nurnberška lutka*, *Traviata*, ali i glazbene događaje poput koncerata različitih udruga.¹⁰⁵ Također, u predvorju kazališta je u prosincu 1917. godine održana izložba Ive Režaka. Izložbom su izloženi pejzaži, ilustracije i motivi iz njegova ratnog života na ruskom bojištu.¹⁰⁶

Što se tiče ostalih kulturnih događanja u gradu, valja spomenuti *Tomasijev kino* koje je 1912. godine otvorio i u kojem je tijekom rata radio kinematograf Ljudevit Tomasi. Svakog je dana u kinu održan jedan filmski komad koji je trajao od 7 do 10 sati navečer.¹⁰⁷ Rad kina bio je praćen u novinama gdje je objavljivano radno vrijeme, filmski program i cjenik ulaznica. Jedna takva objava zabilježena je u „Hrvatskom pravu“. Radilo se o programu kina u periodu od 2. do 6. svibnja 1915. godine. Tako je u nedjelju 2. svibnja prikazana drama *Grijeh liječnika* u 2 čina, u utorak drama *Psilander 1915.* u 3 čina, a dva dana kasnije drama *Pustolovka* u 3 čina. Također, u objavi je stajala napomena kako se predstave nedjeljom odvijaju u 4, 5, 8 i 9 sati, a radnim danom u 5, 8 i 9 sati.¹⁰⁸ *Tomasijev kino* pratilo je aktualna zbivanja u europskoj kinematografiji, što se odrazilo na ponudu filmova u ratnome razdoblju. Tako su se tijekom 1915. godine prikazivali filmovi: danski film *Karakter*, njemački *Put života*, francuski *Max kao posjetnik* i dr. Kino je tijekom 1916. godine došlo pod kritike

¹⁰³ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 20.

¹⁰⁴ Isto, 22.

¹⁰⁵ Težak, 14.

¹⁰⁶ Isto, 15.

¹⁰⁷ Kaniški, 323.

¹⁰⁸ „Tomasijev kino“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 18, god. 2 (1915.), 2.

zbog prikazivanja „neprijateljskih filmova“ pa su obavijesti o kinu u novinama tijekom 1916. godine bile sve rjeđe.¹⁰⁹

Na području umjetnosti važnu je ulogu imala gradska vlast, koja je potaknula izgradnju i postavljanje ratnog spomenika 1915. godine. Kameni ratni spomenik postavljen je na Franjevačkom trgu, pred ulaz u crkvu, a izradio ga je arhitekt Artur Kaderavek.¹¹⁰ Gradske su vlasti otkrivanje spomenika pretvorile u humanitarnu akciju. Naime, kada je otkriven 11. prosinca, donesena je odluka kako se u njega mogu ukucavati čavli. Čavli su se mogli kupiti za jednu krunu, a njihovo ukucavanje vršilo se svakodnevno. Prikupljen novac bio je namijenjen zakladi Varaždinske županije i grada Varaždina za nemoćne vojnike, njihove udovice i siročad. Prvi čavao kupio je i ukucao župan Stjepan Belošević, a zakladi je također pridao 5000 kruna.¹¹¹ „Spomenik je bio izrađen od kamena, dvije stepenice vodile su do visokog podnožja nad kojim se izdizao središnji, uspravljani masivni kvadar, u donjem dijelu okružen sa četiri manja kvadrata. Gornji dio triju stranica središnjeg kvadra imao je udubljeni kvadrat koji je nosio jedan ratni križ od lipova drva, u koji su se ukucavali zlatni, srebrni, bakreni i željezni čavli. Vrhovi stranica nosili su u željezu izljevana godišta rata 1914., 1915., 1916.; njih i kvadrate uokvirivao je željezni lanac. Nad središnjim kvadrom izdizala se krnja piramida, prednje stranice s natpisom „SVJETSKI RAT“, a iznad koje su isklesani grbovi Varaždinske županije i Varaždina nadvišeni krunom sv. Stjepana. Na vrhu spomenika bio je globus okružen sa četiri orla.“¹¹²

Uz navedeni spomenik, gradsko je poglavarstvo 1917. godine kupilo i skulpturu kipara Roberta Frangeša-Mihanovića. On je tijekom rata služio na talijanskom bojištu u umjetničkoj grupi gdje je izrađivao brončane i sadrene radove s ratnim prizorima. Brončana skulptura *Varaždinec na konju* prvotno je bila izložena na kraljevskoj ratnoj izložbi slika i skulptura, održanoj 1916. godine u Zagrebu, a organizatori izložbe pismeno su predložili dr. Magdiću da otkupi skulpturu koja predstavlja junaštvo varaždinskih vojnika, što je on i učinio za 3500 kruna. Grad je službeno kupio skulpturu 14. svibnja 1917. godine, a kipar Frangeš-Mihanović osobno ju je donio u Varaždin te je postavljena u prostorijama poglavarstva.¹¹³

Za vrijeme ratnih godina u gradu je održano i nekoliko obljetnica: 100.

¹⁰⁹ Kaniški, 324.

¹¹⁰ Isto, 326.

¹¹¹ „Posveta ratn. spomenika“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 50, god. 2 (1915.), 1-2.

¹¹² Kaniški, 327.

¹¹³ Isto, 329.

godišnjica rođenja Josipa Juraja Strossmayera 1915. godine, 80. rođendan Vatroslava Jagića 1916., proslava 70. godišnjice hrvatskoga jezika kao službenog u Varaždinu 24. listopada 1917., 50. godišnjica djevojačke pučke škole u Ivancu 18. studenog 1917. i 50. godišnjica djelovanja Marije Ružičke Strozzi.¹¹⁴

2.3.1 Društvo Crvenog Križa i humanitarne akcije

U gradu Varaždinu, uz brojne dobrotvorne udruge utemeljene tijekom 19. i početkom 20. st., djelovalo je i Društvo Crvenog Križa, kao Podružnica središnje udruge hrvatskog Crvenog križa u Zagrebu. Ono je u Varaždinu utemeljeno 20. siječnja 1887. godine.¹¹⁵ Društvo je u vrijeme rata imalo zadatak ublažiti patnju ranjenih i oboljelih vojnika, pružajući im pomoć i njegu, kao i brinuti o njihovim obiteljima.¹¹⁶ Prilikom odlaska na bojište, aktivisti Društva dijelili su vojnicima, posebno onim siromašnim, lijekove i toplu odjeću, a također je uspostavljena veza s Prometnim uredom na željeznici, vatrogascima i gimnazijalcima. Tako su volonteri dočekivali vojnike koji su transportirani na bojišta i dijelili darove prikupljene u humanitarnim akcijama, a gimnazijalci su, nakon završenog tečaja, pomagali liječnicima i bolesnima obavljajući bolničarsku službu u pojedinim bolnicama.¹¹⁷ Tijekom 1915. i 1916. godine Društvo je organiziralo 9 većih akcija prikupljanja raznih predmeta poput odjeće, posteljine i novca. Prikupljanje dobara bilo je toliko uspješno da je za njihov smještaj Podružnica 16. listopada 1916. godine uputila Gradskom poglavarstvu zamolbu da joj iznajmi dio podruma u *Horvatičkinjoj kući*, na pola godine.¹¹⁸ Vrijednost novca je tijekom rata padala pa je Podružnica odlučila da se novčani prilozi ne prikupljaju. Umjesto novca, uvijek je nedostajalo lijekova, hrane, odjeće i posteljine.¹¹⁹

Tijekom rata, gradska blagajna bila je sve praznija pa se zbog nedostatka državne potpore, u prikupljanje pomoći u novcu, ali i potrebnoj obući i odjeći te namirnicama uključuje i građanstvo kroz razne oblike humanitarnog djelovanja.¹²⁰ Jedna od takvih humanitarnih akcija bila je i „Okružnica“ bana Ivana Škrleca o

¹¹⁴ Težak, 15.

¹¹⁵ Lončarić, 409.

¹¹⁶ Isto, 410.

¹¹⁷ Isto, 411.

¹¹⁸ Isto, 412.

¹¹⁹ Isto, 413.

¹²⁰ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 12.

skupljanju prihoda za božićne darove vojnicima na bojištima 11. studenog 1915. godine. Ban u njoj poziva ljude diljem zemlje da skupe prihode i osiguraju vojnicima nagradu za njihova djela na bojištima. Pritom se poziva na humanitarni karakter hrvatskoga naroda. Već sljedećeg dana, načelnik Magdić prenosi vijest Varaždincima i poziva ih da pokažu darežljivost i doprinesu akciji te navodi vrijeme i mjesto uručjenja darova.¹²¹ Takve su akcije bile hvale vrijedne jer su ljude i vojnike podsjećale na ljudskost koja je suprotna svemu što rat predstavlja.

Kada govorimo o akcijama humanitarnog karaktera u gradu Varaždinu, svakako valja spomenuti akciju „Dadoh zlato za željezo“. Ona je pokrenuta na inicijativu uredništva „Hrvatskog prava“ i nadzornog odbora u kolovozu 1914. godine. Naime, uredništvo navedenih novina počelo je dobivati razne dragocjenosti, kao što su zlatno i vjenčano prstenje u korist obitelji poginulih vojnika. Tako se došlo na ideju, pod pretpostavkom kako će se darivanje nastaviti, da se obrati gradskom povjereniku Stjepanu Beloševiću i dobije dozvola za organiziranim prikupljanjem darova. U objašnjenju stoji kako bi svi darivatelji u sljedećim brojevima „Hrvatskog prava“ dobili potvrdu o predanom daru, a kad bi se oni nakupili, salili bi se u grumenje zlata te predali udovicama i siročadi poginulih Varaždinaca. Također, svi darovatelji zauzvrat bi dobili željezni prsten u vrijednosti 90 filira.¹²² Akciju je, 2. rujna 1914. godine potvrdio ban kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a do kraja listopada iste godine u njoj je sudjelovalo više od 80 Varaždinaca. Uskoro je akcija pod istim imenom organizirana i u drugim dijelovima Hrvatske.¹²³

Tijekom proljeća 1918. godine u cijeloj je zemlji nastupila velika glad, a posebno u Istri, Dalmaciji te Bosni i Hercegovini. Zbog toga se dio Varaždinaca okupljenih oko *Odbora varaždinskih žena za zaštitu siročadi* zauzeo da se siromašna djeca s tih područja smjeste u gradu i okolici. Tako je na varaždinskom području zbrinuto 195 djece koja su u grad stigla u pet skupina iz Gorice, Trsta i Dalmacije. Članovi Društva varaždinskih žena za zaštitu djece siromašnoj su djeci darovali odjeću i obuću, prikupljali novčana sredstva te organizirali plesne zabave i razna dobrotvorna događanja.¹²⁴ O zbrinjavanju dalmatinske i istarske djece svjedoči nam i dopisnica tiskana za Fond ratne siročadi, kojoj je nakladnik bio Središnji zemaljski

¹²¹ GMV, GMV-PO 1272, *Okružnica bana Ivana Škrleca o skupljanju prihoda za božićne darove vojnicima na bojištima*, 11. studenog 1915.

¹²² „Za željezo dadoh zlato“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 9, god. 1 (1914.), 5.

¹²³ Težak, 13.

¹²⁴ Isto, 20.

odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu. Na prednjoj strani dopisnice nalazi se fotografija djece i tekst pjesme koju je spjevala Ivka barunica Ožegović.¹²⁵

Humanitarni karakter bio je prisutan i kod varaždinske mladeži koja se od samog početka rata marljivo uključivala u brojne aktivnosti ili ih i sama organizirala. Tako su učenici redovito prikupljali potrepštine za ratnike na bojištima, ranjenike, ratnu siročad i obitelji poginulih vojnika, invalide, siromašne učenike itd.¹²⁶ Kako bi prikupljanje dobara bilo što učinkovitije i sam je ban svim ravnateljstvima viših pučkih i srednjih škola uputio okružnicu kojom je prosvjetnim djelatnicima odredio da potiču mladež na sudjelovanje u akcijama. Tekst je izašao u novinama; najmanji iznos bio je 50 kruna, a isplaćivati se moglo i u mjesečnim obrocima. Kako još stoji u tekstu, na sličan je način u Njemačkoj potpisano više milijuna ratnog zajma.¹²⁷ Kod spomenutih akcija posebno se istaknuo gimnazijski ravnatelj dr. Vjekoslav Pacher koji je s učenicima osnovao učeničko društvo *Svačić*. Ono je tijekom ratnih godina organiziralo brojne koncerte humanitarnog karaktera. Sav prihod najčešće je bio namijenjen zbrinjavanju ratnih stradalnika.¹²⁸ Tako su novine popratile sadržajem bogati koncert gimnazijske mladeži pod pokroviteljstvom župana Beloševića koji je održan u četvrtak 17. veljače 1916. godine u gradskom kazalištu. Sav je prihod bio namijenjen zakladi za invalide, udovice i siročad. Ulaznice su se prodavale dva dana prije i na sam dan koncerta.¹²⁹ Iste su novine dva dana kasnije objavile osvrt na održani koncert. Naime, cijela svečanost bila je vrlo dobro prihvaćena i ocijenjena, od kvalitete izvedbe, humanitarnog karaktera pa sve do financijske isplativosti. Između ostalog, u tekstu stoji: *„Preksinoćnji koncert naše gimnazijske mladeži priredjen u korist zaklade za invalide varaždinske županije bio je zaista riedak užitak. Liepa i bogata narodna naša pjesma i popijevke, narod, naše umiljato glazbalo tamburica dva su gotovo puna sata u skladnom i čuvstvenom predavanju naših gimnazijalaca privadjali otmjeno općinstvo što, je napunilo kazalište k najskrovitijim stranama riznice našeg narodnog blaga. Čovjek gotovo nezna, koja je točka bila bolja... Uslijed*

¹²⁵ GMV, GMV-70160, *Dalmatinskoj i istarskoj dječici 1916. g.-1918. g, Dopisnica tiskana za Fond ratne siročadi.*

¹²⁶ Horvat, Siniša, „Djelovanje varaždinske sveučilišne i srednjoškolske mladeži tijekom Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 358.

¹²⁷ „Banova okružnica na škole za potpisivanje ratnoga zajma“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 18, god. 3 (1916.), 2.

¹²⁸ Horvat, 358.

¹²⁹ „Koncert gimnazijske mladeži u Varaždinu“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 7, god. 3 (1916.), 3.

*osobite susretljivosti kazališne uprave bili su troškovi oko priredjivanja koncerta razmjerno maleni. Čisti prihod iznosi, uračunavši amo preplate, K 777'44.*¹³⁰

Prvi svjetski rat iz temelja je promijenio život u gradu Varaždinu. Gradsko je poglavarstvo bilo primorano baviti se poslovima za koje nije bilo pripremljeno, a gradska blagajna jednostavno nije bila spremna za potrebe ratnog stanja, zbog čega se uskoro pojavio problem rasta cijena i oskudice osnovnih živežnih namirnica. Uvedene su brojne nove odredbe, a javni je život bio podređen vojnim potrebama. Unatoč tome, društveni život Varaždinaca nije stao. Tijekom rata osnovano je stalno gradsko kazalište u kojem su održavane brojne predstave i događanja, ponajviše humanitarnog karaktera. Zbog sve lošijeg stanja gradske blagajne, Varaždinci su pokazali karakter i kroz brojna društva i udruge organizirali hvale vrijedne humanitarne akcije čiji su prihodi odlazili najpotrebnijima.

3. Varaždinci na bojištima Prvog svjetskog rata

Stanovništvo Varaždinske županije aktivno je sudjelovalo u ratnim događanjima, iako se rat nikada nije vodio na području Županije. Velik broj stanovništva bio je mobiliziran ili se dobrovoljno uključio u vojne redove, a svoju ulogu imali su i ljudi koji su brinuli o mnogobrojnim ranjenicima ili skupljali različite oblike pomoći. Varaždinci su kao aktivni vojnici, mobilizirani vojni obveznici ili dobrovoljci imali obaveze prema austro-ugarskoj vojsci, a one su jasno vidljive iz same organizacije vojske Austro-Ugarske Monarhije.¹³¹ Struktura austro-ugarske vojske bila je podijeljena na tri dijela. Prvi je činila zajednička austro-ugarska vojska s ratnom mornaricom čiji je zadatak bio braniti državu od vanjskih neprijatelja te osigurati red i sigurnost u Monarhiji. Vojna obveza trajala je 12 godina, deset u pričuvu, a dvije u postrojbi. Drugi dio činilo je domobranstvo, a treći pučki ustanak koji je predstavljao krajnju mjeru u slučaju prodora neprijatelja na prostor Monarhije. Varaždinski su vojnici na ratištima aktivno sudjelovali u nekoliko postrojba: 16. i 53. pješačka pukovnija, 5. ulanska, 31. lovačka, 39. poljsko topnička, kao i u 25. domobranskoj pješačkoj i 10. husarskoj pukovnji. Navedene će se jedinice tijekom rata, u većem ili manjem broju, naći na gotovo svim

¹³⁰ „Koncertat gimnazijske mladeži“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 8, god. 3 (1916.), 3.

¹³¹ Težak, Spomenka, „Varaždinci na bojištima Prvog svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 25.

ratištima u kojima je sudjelovala austro-ugarska vojska. Tako se najveći broj mobiliziranih stanovnika tijekom 1914. godine nalazio na balkanskom, a od početka 1915. na istočnom bojištu. Ulazak Italije u rat odveo je Varaždince i na talijansko bojište, posebno pred sam kraj rata. Također, dio jedinica sudjelovao je i u završnim borbama na solunskom bojištu te u mornarici.¹³² Od navedenih postrojbi, najveći je obol dala 16. varaždinska pješačka pukovnija, koja je sudjelovala u najvećim pobjedama, ali i porazima austro-ugarske vojske na balkanskom i istočnom bojištu.¹³³ Pripadnici navedene pukovnije svoje ratne događaje i doživljaje opjevali su u *Novoj ratnoj pjesmarici*, zbirci pjesama u kojoj su, između ostalih, pjesme Dušana Neškovića, Bože Uzelca, Nikole Bačića, Ibrahima Ikanovića i dr. Pjesme nemaju posebnu umjetničku kvalitetu, ali su itekako vrijedne kao dokumentarno svjedočanstvo pripadnika 16. varaždinske pješačke pukovnije. Za svoja ratna djelovanja, pripadnici spomenute pukovnije dobili su brojna odličja, a njihove zasluge bile su i više nego zapažene. Tako su do 20. listopada pripadnici pukovnije dobili 488 odlikovanja, od čega 131. časnici, a 357 vojnici. Varaždinci su ratne puteve svojih sugrađana mogli pratiti u novinama „Hrvatsko pravo“, koje je tijekom rata donosilo izvješća s bojišta u gotovo svakom broju.¹³⁴ Pred kraj rata, povećao se i broj bjegunaca iz austro-ugarske vojske, odnosno došlo je do pojave *zelenog kadra*. Mnogi vojnici, iscrpljeni dugim ratovanjem dezertirali su i naoružavali se u manjim skupinama. One su u zadnjim godinama rata djelovale na različite načine i imale različite ciljeve. Tijekom Prvog svjetskog rata velik je broj vojnika poginuo ili ostao ranjen, a neki su pak lišeni slobode. Dio ratnih zarobljenika tako se našao i na varaždinskom području. S druge strane, Varaždinci su najviše zarobljavani na balkanskom, a kasnije i istočnom bojištu, ponajviše nakon pada Przemysla tijekom velike ruske ofenzive 1916. godine. Za razliku od ruskih zarobljenika u Varaždinu, uvjeti u kojima su živjeli varaždinski zarobljenici u ruskom i srpskom zarobljeništvu bili su nehumani. Broj žrtava rata varaždinske županije, kao i Hrvatske nije točno utvrđen. Smatra se da je do 28. rujna 1917. godine s područja varaždinske županije poginulo 825 osoba, a mnogo je ljudi završilo u zarobljeništvu.¹³⁵

¹³² Težak, „Veliki rat na varaždinskom području“, 28.

¹³³ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 4.

¹³⁴ Isto, 6.

¹³⁵ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 25.

3.1. Organizacija austro-ugarske vojske i varaždinske postrojbe

Struktura austro-ugarske vojske bila je podijeljena na tri dijela. Prvi je činila zajednička austro-ugarska vojska s ratnom mornaricom, s time da je jedan dio vojske bio zajednički za cijelu državu s njemačkim uredovnim i zapovjednim jezikom te ministarstvom u Beču. Teritorije Monarhije bio je podijeljen na 17 vojnih okruga s 8 generalnih stožera, od kojih je jedan bio i zagrebački te 9 vojnih stožera. Promjena je uslijedila 1883. godine kada je reorganizacijom Monarhija podijeljena na 15 korpusa, a u Zagrebu je vojno zapovjedništvo pretvoreno u 13. korpus. Zadatak zajedničke vojske bio je braniti državu od vanjskih neprijatelja te osigurati red i sigurnost u Monarhiji. Vojna obveza trajala je 12 godina, deset u pričuvi, a dvije u postrojbi. Također, postrojbe zajedničke vojske u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji bile su podređene Glavnom vojnom zapovjedništvu u Zagrebu.¹³⁶ Drugi dio austro-ugarske vojske činilo je domobranstvo koje se dijelilo na dva dijela. Prvo je bilo austrijsko domobranstvo za sva područja austrijske zemlje, dakle osim Hrvatske i Mađarske, koje je imalo svoje ministarstvo u Beču, a drugo ugarsko domobranstvo s mađarskim i hrvatskim zapovjednim jezikom, koje je imalo ministarstvo u Budimpešti. Unutar ugarskog domobranstva bilo je i hrvatsko, koje je nosilo naziv Kraljevsko hrvatsko domobranstvo. Ono je imalo hrvatski zapovjedni jezik i barjak, a skoro svi časnici bili su Hrvati. Treći i posljednji dio austro-ugarske vojske činio je pučki ustanak koji je predstavljao krajnju mjeru u slučaju prodora neprijatelja na prostor Monarhije.¹³⁷ Posebno je zanimljiv podatak koliko košta, odnosno koliko troši jedna takva vojska poput austro-ugarske vojske u ratnim uvjetima. Podaci koji su osvanuli u „Hrvatskom pravu“ dokazuju koliko se rat financijski ne isplati i koliko može utjecati na državne financije, a samim time i na kvalitetu života ljudi: *„Prema podacima s nadležnog mjesta, austro-ugarska armada potrebuje u ratno doba dnevno 36.000 metričkih centi provijanta za momčad. Za konje treba svaki dan 40.000 centi krme. Svagdanja potreba slame i drva za loženje iznaša 80.000 centi. Uz to potrebuje armada svaki dan ogroman broj vozova, za koje treba 3000-400.000 konja. Ukupni broj konja, koji je potreban kod obće mobilizacije, iznaša oho 500.000. Taj račun odgovara sa*

¹³⁶ Nöthig, Vladimir, *Austro-ugarska vojska u Varaždinu(1868.-1918.)*, Vlastita naklada, Varaždin, 2012., 24.

¹³⁷ Isto, 25.

*armadu od 2,000.000 vojnika.*¹³⁸

Na varaždinskom se području u lipnju 1871. godine ukidaju Varaždinske graničarske pukovnije te se na njihovom mjestu ustrojava 16. varaždinska pješačka pukovnija.¹³⁹ Osim nje, 1892. godine ustrojena je 39. pukovnija poljskog topništva, kao samostalna pukovnija sa zapovjedništvom u Varaždinu. Kako u gradu nije postojala topnička vojarna, ona je izgrađena i na upotrebu predana 1897. godine. Navedena je pukovnija imala 4 bitnice, a brojila je 20 časnika, 384 vojnika i 168 konja.¹⁴⁰ Ulani, odnosno 5. ulanska pukovnija osnovana je 1848. godine kao Banski husari. Tri godine kasnije pukovnija je preimenovana u ulane, a njezini su pripadnici imali zelene odore.¹⁴¹ Prvotno je sjedište navedene pukovnije bile u Osijeku, no 1883. godine, premješteno je u Varaždin. Brojila je 6 satnija u kojima je bilo 5 časnika te 166 dočasnika i vojnika. Pred Prvi svjetski rat u Varaždinu su bile stacionirane 2 satnije 5. ulanske pukovnije, dok su ostale bile u Zagrebu i Čakovcu.¹⁴² Što se tiče domobranstva na prostoru grada Varaždina, svakako valja spomenuti 10. husarsku, odnosno konjaničku pukovnicu i 25. pješačku. Konjanička pukovnija prvotno je imala 4 satnije, a od 1890. godine 6 te je mogla imati najviše 735 vojnika, od čega 30 časnika, 705 dočasnika i vojnika te 645 konja.¹⁴³ Pukovnija je tijekom rata nailazila na brojne nedaće o čemu svjedoče sačuvani dopisi pukovnije Poglavarstvu grada Varaždina. Naime, pukovnicu su zahvatile česte konjske šuge pa ona moli poglavarstvo za popravak zgrada i instalacija. Također, pukovnija je zbog neimaštine u zakup izdala vojno vježbalište i streljanu.¹⁴⁴ 25. pješačka domobranska pukovnija Zagreb osnovana je 1890. godine i imala je 3 bojne od kojih je jedna bila u Varaždinu. Ona se, u sklopu 42. „vražje“ divizije istaknula na bojištima u Srbiji i Rusiji, a svojom hrabrošću i postignućima ubraja se među najbolje austro-ugarske postrojbe.¹⁴⁵ Krajnju mjeru u obrani Monarhije činile su vojne postrojbe pučkih ustaša. Prema Zakonu o „Pučkom ustanku“ iz 1886. godine, državljani koji nisu u vojsci, a imaju između 19 i 42 godine, morali su se, u slučaju obrane Monarhije,

¹³⁸ „Koliko troši dnevno naša vojska“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 10/5, god. 1 (1914.), 2.

¹³⁹ Nöthig, 33.

¹⁴⁰ Isto, 54.

¹⁴¹ Isto, 62.

¹⁴² Isto, 63.

¹⁴³ Isto, 80.

¹⁴⁴ Isto, 81.

¹⁴⁵ Isto, 94.

opremiti i izobraziti kako bi sudjelovali u njoj.¹⁴⁶ Takve su jedinice bile pridodane redovnim jedinicama zajedničke vojske i domobranstva, a velik je broj hrvatskog stanovništva mobiliziran upravo na taj način.¹⁴⁷ U gradu Varaždinu tako su ustrojene 10. domobranska husarska pučko ustaška pukovnija, varaždinski 10. pučko ustaški husarski odjel i 25. zagrebačka pučko ustaška pješačka pukovnija.¹⁴⁸ Mnogo je sačuvanih dokumenata koji nam govore o mobilizaciji pučkih ustaša, a jedan od njih je Pučko-ustaški iskazni list dobrovoljca Milivoja Goričana iz 13. ožujka 1918. godine. On je tijekom 1917. godine odradio jednogodišnju dobrovoljnu službu u 25. domobranskoj pješačkoj pukoviji.¹⁴⁹ Novine „Hrvatsko pravo“ objavile su 30. rujna 1914. godine tekst povodom odlaska pučkih ustaša na ratišta iz Zagreba: *„U subotu u pol 10 sati otišao je iz Zagreba pučko-ustaški doknadni bataljun na bojište. Bataljun je dolazio na kolodvor pod velikim brojem hrvatskih zastava, a časnici i momčad bili su okićeni cviećem i trobojnicama. Pjevali su hrvatske i starčevićanske davorije, dok je občinstvo klicalo svojim hrabrim ustašama, kralju, monarkiji, Hrvatskoj, te gromorno protiv Srba ubojica, propagandi, odrodima, izdajicama, kralju Petru itd. Oproštaj mnogih od svojih milih i ragih bio je vrlo dirljiv, nu momci su polazili puni oduševljenja uz pjesmu na neprijatelja.“*¹⁵⁰ Iz teksta je vidljivo kako su pripadnici pučkih ustaša znali svoju dužnost i bili spremni otići u rat te se boriti za domovinu.

Objavom rata, sve navedene postrojbe pozvane su na mobilizaciju. Prilikom mobilizacije, 1. kolovoza 1914. godine dr. Magdić potpisao je poziv za mobilizaciju, odnosno oglas o spremi zajedničke vojske, ratne mornarice, obiju domobranstava i bosansko-hercegovačkih četa. Iz njega je vidljiv tijek mobilizacije; osobe „nedjelatnoga stališa“ bile su dužne u roku od 24 sata od proglašenja oglasa, najkraćim putem stići na otpremnu postaju koja je bila naznačena u vojničkoj ili domobranskoj iskaznici, a „mjesečni plaćenici“ i vojnici sa posvetnicom izvršavali su obaveze prema podacima svojih posvetnica. Također, oglas nam govori kako su unovačeni, no još ne uvršteni i pričuvni vojnici imali zadatak, najkasnije u roku od 24 sata, najkraćim putem krenuti prema svojem vojno okružnom zapovjedništvu. Osobe koje se boravile u inozemstvu obavještavale su se preko posrednika i dobile upute kako prilikom povratka mogu, uz domobranske i vojničke iskaznice, besplatno koristiti

¹⁴⁶ Isto, 110.

¹⁴⁷ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 28.

¹⁴⁸ Nöthig, 111.

¹⁴⁹ GMV, GMV-72737, *Pučko-ustaški iskazni list dobrovoljca Milivoja Goričana*, 13. ožujka 1918.

¹⁵⁰ „Odlazak naših pučkih ustaša iz Zagreba“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 14/3, god. 1 (1914.), 2.

željeznice i parne brodove. Navedene su se upute morale poštivati jer kako stoji na samom kraju oglasa, kazna za nepokoravanje zapovijedima bila je stroga u smislu postojećih zakona.¹⁵¹

Dolazak vojnika povećao je broj stanovnika u gradu, koji su bili smješteni u nekoliko objekata: topničkoj vojarni u Križanićevoj ulici, domobranskoj vojarni u Ulici Petra Krešimira IV., ulanskoj vojarni u Optujskoj ulici, husarskoj vojarni na Kapucinskom trgu, kao i na drugim mjestima.¹⁵² Uskoro su u gradu započele vojne vježbe, a primjer jedne objavljen je u novinama „Hrvatsko pravo“. Naime, 9. listopada 1914. godine, 39. pukovnija poljskog topništva održala je vojnu vježbu na vježbalištima Vinokovčaku i Prelogima, a novine su dale upute i o tome obavijestile tamošnje stanovnike. Vježbe su trajale od 9 sati ujutro do 3 poslije podne pa je pristup navedenom prostoru bio strogo zabranjen, glavne ceste bile su otvorene za promet, no poljski i pješački putevi bili su zatvoreni za vožnju, jahanje i hodanje. Na cesti Varaždin - Sračinec postavljene su zastave koje su upozoravale stanovništvo kako vježbe pucanja još uvijek traju, a prostori za vježbu zatvorili su se po postojštima pa se građanstvo molilo da slijedi i poštuje upute jer u protivnom vojska nije preuzimala odgovornost u slučaju nesreće. Također, ako bi netko od građana nakon pucanja našao ispaljenu topovsku municiju, bilo mu je zabranjeno dirati je. Umjesto toga, predloženo je da se takva municija označi granom, šibom ili nečim trećim te da se potom obavijesti redarstvo ili zapovjedništvo 39. pukovnije, koje bi nalazniku isplatilo svaki dio nađene municije. Pred kraj dopisa navedeno je kako će se svaka šteta nastala pucanjem ustanoviti 12. listopada.¹⁵³ Vojne su vježbe uskoro zamijenjene stvarnim ratnim operacijama u kojima su navedene postrojbe sudjelovale na gotovo svim bojištima, a među njima posebno mjesto u povijesti ima 16. varaždinska pješačka pukovnija.

3.2. 16. varaždinska pješačka pukovnija

Varaždinska 16. pješačka pukovnija osnovana je kao samostalna postrojba 1538. godine, a ponovno je ustrojena 1703. kada su iz nje stvorene dvije graničarske pukovnije Varaždinskog generalata, Đurđevačka i Križevačka. Ukidanjem Hrvatsko-

¹⁵¹ GMV, GMV-PO 1266, *Oglas o spremi zajedničke vojske, ratne mornarice, obiju domobranstava i bosansko hercegovačkih-četa, potpisan od gradskog načelnika dr. Magdića*, 1. kolovoza 1914.

¹⁵² Težak, „Veliki rat na varaždinskom području“, 16.

¹⁵³ „Oštro pucanje“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 14, god. 1 (1914.), 2-3.

slavonske Vojne granice došlo je do ujedinjenja dviju navedenih pukovnija te je 1. listopada 1871. godine ustrojena 16. Varaždinska pukovnija koja je preuzela ime, broj i odoru 16. pješačke pukovnije baruna von Wezlara. Vlasnik pukovnije u razdoblju od 1884. do 1905. godine bio je Heinrich Giesl von Gieslingen, zbog čega je kasnije pukovnija često nazivana Gieslerovom pukovnijom. Odore pripadnika pukovnije bile su sumporno žute, a puceta zlatna. Nakon smrti nadvojvode Ferdinanda, koji je nakon Gieslera preuzeo vlast nad pukovnijom, kralj Franjo Josip je, 14. listopada 1914. godine, vlasnikom 16. pukovnije imenovao prijestolonasljednika Karla Franju Josipa.¹⁵⁴ Pukovnija je i prije Prvog svjetskog rata bila na glasu kao slavna, a o tome nam govore i novine koje navode kako je 16. pukovnija pod žezlom Habsburgovaca u razdoblju od 1538. godine sudjelovala u 123 bojne diljem Europe te da je svoju hrabrost pokazala u 36 znamenitih bitaka, od kojih su neke bile od presudne važnosti za povijest srednje Europe. Očito je kako se uredništvo „Hrvatskog prava“ ponosilo pukovnijom pa im je tijekom rata posvetilo brojne članke i redove u svojim izdanjima, a jedno od njih je i sljedeće: „Oni u vatri boja oživljuju zapretanu samosvijest čistog hrvatskoga imena i ponosa, oni sa krvlju vjernog srca svoga ispiru ono nekoliko mrlja, kojim je srbijanska propaganda oblatila naše hrvatske zemlje, oni probudjuju svu bojnu slavu naših djedova, koja nam je u najtežim trenutcima i klancima našeg života služila kao lozinka, koju nitko poreći mogao nije. Živili naši hrabri, naši bojovni hrvatski i varaždinski junaci! Neka Vas, vjerenike smrti i slave, prati junačka sreća na Vašem putu do konačne pobjede za kralja i za domovinu“.¹⁵⁵ Pukovnija je 1872. godine imala stožer u Bjelovaru, a naziv „varaždinska“ povijesnog je karaktera i označava teritorijalnu pripadnost ondašnjem Varaždinskom generalatu, iako je grad Varaždin, za vrijeme Vojne granice, bio izvan tih okvira. Tijekom Prvog svjetskog rata, službu u pukovnijii odradili su brojni poznati časnici, dočasnici i vojnici, a među njima i članovi obitelji Jelačić. Tako je natporučnik Jelachich, 1917. godine za svoje usluge odlikovan Vojnim križem 3. razreda, a Ivan Jelačić Bužimski, umirovljeni natporučnik 16. pukovnije, imenovan naslovnim kapetanom.¹⁵⁶ Također, u službi 16. pukovnije bio je i jedan od najpopularnijih vojskovođa Monarhije, slavni general-pukovnik s bojišnice na Soči Svetozar

¹⁵⁴ Habek, Dubravko, Strugar, Vladimir, „Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u *Velikom ratu* 1914.-1918.“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 99.

¹⁵⁵ „Živjeli naši junaci!“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 9, god. 1 (1914.), 1.

¹⁵⁶ Habek, Strugar, 100.

Borojević, koji je 2. srpnja 1917. godine odlikovan Ordenom Marije Terezije. On je početkom 1918. godine unaprijeđen u austrijskog feldmaršala, a u njegovom rodnome selu Mečenčanima¹⁵⁷ postavljena je spomen ploča u čast njegovih pobjeda.¹⁵⁸

Uspjesi i ratni putevi 16. pješačke pukovnije opjevani su u „Novoj ratnoj pjesmarici – bojevi varaždinske 16. pukovnije u Srbiji i Rusiji g. 1914. i 1915.“, zbirci pjesama koju su napisali pripadnici ove pukovnije. Ona je, iako bez posebne umjetničke kvalitete, važno dokumentarno svjedočanstvo života ljudi koji su preživjeli pakao na bojištima. Neke od pjesama su: *Bojevi varaždinske 16. pukovnije u Srbiji, Odlazak iz Bjelovara, Prelaz preko Drine, Kod Loznice, Crna četa ili zauzeće kote 708 (Crni vrh), Straža na Drini, Pred polaskom u boj, Rastanak...*¹⁵⁹.

Objavom rata, 16. pukovnija mobilizirana je naredbom od 26. srpnja 1914. godine u 1 sat iza ponoći, a 5 dana kasnije u Bjelovaru je uz svečani govor dobrodošlice dočekan zapovjednik pukovnije, Raimund von Budiner. Nakon smotre, preuzete su vojne postrojbe sa 2.322 opremljena vojnika koji su vlakovima krenuli do Županje koja je bila polazište za daljnja bojišta.¹⁶⁰ Odlazak pukovnije na ratište opjevan je pjesmom u „Novoj ratnoj pjesmarici“ pod nazivom *Odlazak iz Bjelovara*. Iz stihova se može zaključiti kako je 16. varaždinska pukovnija bila na dobrom glasu i kako su njeni pripadnici ponosni što su dio iste. U ispraćaju pukovnije očito se okupilo mnogo ljudi, a vojnici su bili svjesni svojih dužnosti i hrabro ulazili u vagone te bili spremni, ako treba, umrijeti za domovinu.¹⁶¹

Pukovnija je u Prvom svjetskom ratu sudjelovala na brojnim bojištima; drinsko-srpskom (Drina, Cer) tijekom 1914., u Galiciji i Bukovini u razdoblju od 1915. do 1918. te na talijanskom bojištu tijekom 1918. godine.¹⁶² Za svoja ratna djelovanja, pripadnici 16. pukovnije dobili su brojna odličja, a njihove zasluge bile su zapažene. Tako su do 20. listopada pripadnici pukovnije dobili 488 odlikovanja, od čega 131. časnici, a 357 vojnici.¹⁶³ Gubitci 16. pukovnije, do 29. prosinca 1914. godine, jasno su vidljivi iz tablice koju je u svom djelu objavio Vladimir Strugar. Pritom valja reći kako se prvotni broj mobiliziranih vojnika (2.322) tijekom iscrpnog i dugog ratovanja

¹⁵⁷ Naselje u Republici Hrvatskoj, Općina Donji Kukuruzari, Sisačko-moslavačka županija.

¹⁵⁸ Habek, Strugar, 101.

¹⁵⁹ GMV, GMV-73573, *Zbirka pjesama varaždinske 16. pješačke pukovnije - Nova ratna pjesmarica - bojevi varaždinske 16. pukovnije u Srbiji i Rusiji g. 1914. i 1915.*

¹⁶⁰ Habek, Strugar, 101.

¹⁶¹ GMV, GMV-73573, *Odlazak iz Bjelovara – Nova ratna pjesmarica*, 8.

¹⁶² Habek, Strugar, 101.

¹⁶³ Isto, 102.

višestruko povećao. Prema tablici vidljivo je kako je broj nestalih i bolesnih vojnika i časnika bio veći od broja poginulih, a u oba slučaja ranjenika je bilo najviše. Također, po navedenim brojkama možemo zaključiti kako je pukovnija aktivno sudjelovala na bojištima tijekom prve ratne godine.

Tablica 1. Gubitci 16. pukovnije

	Stanje na početku rata	Poginuli	Ranjeni	Bolesni	Nestali
Časnici	108 + 32 + 45	8	56	47	10
Vojnici	4466 + 2841 + 3200	480	2344	635	674

(Izvor: Habek, Dubravko, Strugar, Vladimir, „Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u Velikom ratu 1914.-1918.“, Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918., urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 106.)

Do 13. rujna 1915. godine na srpskom je bojištu pukovnija izgubila 22 časnika, 20 zastavnika i kadeta te 965 vojnika, a nakon borbi kod Vassileia (lipanj-srpanj 1915.) i Ravanozie (1.-5. siječanj 1916.) ukupno 42 časnika (7 poginulih, 18 ranjenih, 4 nestalih i 13 bolesnih) i 1.289 vojnika (179 poginulih, 598 ranjenih, 363 nestalih i 149 bolesnih). Dakle, u samo dvije bitke, 16. pukovnija izgubila je 1.331. pripadnika.¹⁶⁴ Do kraja rata je, prema Maticama umrlih 16. pukovnije, evidentirano 2.416 umrlih, poginulih, ili nestalih i taj broj dovoljno govori o strahotama ratovanja.¹⁶⁵

3.3. Varaždinci na balkanskom bojištu

Početak Prvog svjetskog rata oblikovalo se nekoliko važnih bojišta, među njima i balkansko, gdje su Srbija i Crna Gora vodile bitke s Austro-Ugarskom, Njemačkom, Bugarskom i Turskom vojskom sve do kraja 1915. godine, kada je dolaskom francuskih i britanskih trupa formirano solunsko bojište. Austrijski vojni plan osmišljen je u kolovozu 1914. godine kao brza i prodorna ofenziva protiv Srbije. Prodor Srba preko Save i Dunava želio se spriječiti pod svaku cijenu, stoga je radi organiziranja obrane Bosne i Hercegovine, general i zapovjednik navedenog područja Potiorek, odlučio da 6. armija brani granicu na Drini. Upravo na Drini, u teškim bitkama, sudjelovala je tijekom 1914. godine i 16. varaždinska pješaka

¹⁶⁴ Isto, 108.

¹⁶⁵ Isto, 119.

pukovnija.¹⁶⁶

Tijek ratnih događanja varaždinskih postrojbi na balkanskom bojištu, posebno 16. pukovnije, može se pratiti pomoću novina „Hrvatsko pravo“, ali i analiziranjem *Nove ratne pjesmarice*. Prijelaz 16. pukovnije preko rijeke Drine temeljno je opisan u novinama: *„U najvrucim ljetnim danima kolovoza 1914., pod okriljem noći, zapala je hrvatsku varaždinsku pukovnicu br. 16. časna zadaća, da preko oštro pažene rijeke stavi nogu na neprijateljsko zemljište. Pukovnija se kretala poljima...Tu se samo šapatom jedan s drugim razgovara. Mučaljivo smještaju se kompanije na obali, da zaštite pomnijim straženjem i dobro smjerenom vatrom svoje drugove, koji će izvršiti prijelaz preko rijeke. Ali tek je prvi ponton porinut u rijeku, zbogom tišina! Sve brže i češće sijekaju neprijateljske puške, a skorim pada čitava kiša neprijateljskih taneta na našu obalu. Gdje je neprijatelj? Nitko ga ne vidi. Položaj je ozbiljan i jeziv. Kli Hrvati nijesu nikad znali, što je strah...eto oficiri i momčad divljenja dostojnom hladnokrvnošću skaču u pripravljene pontone i prevoze se preko Drine. Kratko je vrijeme taj prijevoz trajao. Nekoliko je ljudi palo. Najzad se potoni nasukaše na žalu. Sad nema više čekanja, već naprijed u ime Boga! Kratko, ali uporno hrvanje, pak bijesna borba na šake i neprijatelj koji se hrabro brani, mora najzad da uzmakne. Hrvatski vojnici slavodobitno stoje na srpskome zemljištu. Ali nije jošte svršen čitav krvavi rad onog dana. U gustim džbunjima, u bezbrojnim vodenim jarkovima i kaljužama tvrdokorni neprijatelj još se uvijek opire. Srčani Varaždinci lete na juriš, sokoleći i podupirući jedan drugoga, bez oduška, bez odmora...u onu tamnu, nesigurnu šumu. Razborito vodstvo pukovnije brižljivo se brine, da ispuni praznine, nastale radi gubitaka. Odjednom prestade čarkanje pušaka. Svečano se razliježu zvuči pjesme princa Eugena, a gromki „Živio!“ Iz hiljadu grla ori se zrakom. Varaždinska pješadija oduševljena kliče svome kralju. Taj je veličanstveni čas iznenada pomućen. Neprijateljska protunavala, vješto sakrivena visokim stablima šume odjednom udari na bok naše ognjene linije, koja se ne bijaše još ni sredila. Doista kritičan čas! Kad li eto junačkog pukovnijskog zapovjednika, pukovnika Budinera, gdjeno dohrli pred frontu, vodeći lično svoje dvije posljednje kompanije i tako savlada tešku opasnost. I sad iznova nastade teška borba. Neprijatelj se ne daje suzbijati već jedino korak po korak...dok najzad oko 6 sati u jutro ne slomiše Varaždinci i posljednji otpor neprijateljske obalne odbrane. Na uzmaku Srbi pale kuće*

¹⁶⁶ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 29.

*i kućišta, pa bi im požar služio nišanom za njihove topove. Ali hrabra pukovnija ne pušta više iz ruku jednom izvojsmeni uspjeh.*¹⁶⁷ Iz navedenog možemo zaključiti kako prijelaz preko Drine nije bio jednostavan. Rijeka Drina bila je važno strateško mjesto, zbog čega je 16. pukovnija naišla na veliki otpor srpske vojske. Zbog dobre organizacije, pomnog planiranja, ali i iskazane hrabrosti pripadnika 16. pukovnije, dugotrajna akcija je uspjela, iako je srpska vojska u više navrata započinjala nove napade. Isti je događaj zabilježen i opjevan u *Ratnoj pjesmarici* pod naslovom „Prelaz preko Drine“. Uspoređujući ga s tekstom u novinama, vidljive su sličnosti opisa akcije, iako su u pjesmi više naglašeni uspjesi i hrabrost pukovnije, dok otporu Srba nije posvećeno mnogo redaka.¹⁶⁸

Nakon bitke na rijeci Drini, uslijedili su novi sukobi sa srpskom vojskom kod Šapca, Lješnice i Loznice. U njima se ponovno istaknula 16. pukovnija, ali i 53. zagrebačka u kojoj je bilo i vojnika iz Varaždinske županije. Spomenute bitke odnijele su mnogobrojne živote, a velik broj vojnika bio je ranjen. Među ranjenima, bio je i Vlatko Milković, zastavnik 16. pukovnije. On je ranjen kod Valjeva, a ima posebnu važnost jer je prvi ranjenik koji se vratio u Varaždin 23. kolovoza 1914. godine.¹⁶⁹ Bitka kod Loznice također je opjevana u *Novoj ratnoj pjesmarici*.¹⁷⁰ Prema stihovima možemo zaključiti kako je bitka bila teška i naporna. Koristilo se mnogo teške artiljerije, a borbe su trajale cijeli dan.

Život vojnika na bojištu bio je sve samo ne lagan. Karakteriziraju ga teški uvjeti i stalna iščekivanja novih vojnih akcija. Zbog toga je *Nova ratna pjesmarica* od izuzetne važnosti jer osim opisa vojnih akcija svjedoči i o teškoj svakodnevici vojnika: „Zora sviće. Novembarsko sunce obasjalo brda i vrhunce; Ko plamena kugla ti se čini, što se ljulja gore u visini. Razasjalo svoje sjajne zrake po bojištu u dekunge jake, gdje mnogo se boraca skupilo, od boja bi rado se odmorilo. Svakom skida sa očiju sanak, navješćuje novi bieli danak. Kako zraka na kojega pane, odmah skoči na noge lagane. Prekrsti se i Boga saziva, svježom vodom lice si umiva. Pa da može opet spreman biti i dalje se junački boriti... Ne potraja nekoliko časova kad se začu tutnjava topova. Srbijanci vatru otvoriše, i novu nam bitku nagovjestiše.“¹⁷¹ *Novu ratnu pjesmaricu* krasi i pjesme posvećene situacijama nakon bitaka. Jedna od njih

¹⁶⁷ „Prijelaz preko Drine varaždinske pješmačke pukovnije br. 16 mjeseca kolovoza“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 20, god. 4 (1917.), 1-2.

¹⁶⁸ GMV, GMV-73573, *Prelaz preko Drine - Nova ratna pjesmarica*, 12.

¹⁶⁹ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 29.

¹⁷⁰ GMV, GMV-73573, *Kod Loznice - Nova ratna pjesmarica*, 14.

¹⁷¹ GMV, GMV-73573, *Bitka kod Crne bare - Nova ratna pjesmarica*, 24.

je i *Poslije boja na Kolubari*. Navedena pjesma pomno opisuje stanje nakon bitke: „Svršio se boj krvavi, prolilo se mnogo krvi, po razboju mnogo ptica grabežljivih svuda vrvi... Razbacane leže hrpe pušaka i bajoneta, a gdje su li njihovi borci? Stigla ih je sudba kleta. Boreći se hrabro, slavno, na bojištu ostadoše, braneć kralja, rodnu grudu svi junački poginuše. Saniteti neumorno ranjenike odnašaju, povoje im čiste daju, da im boli olakšaju.“¹⁷² Stihovi navedene pjesme vrlo jasno dočaravaju kakve su se bitke vodile u Prvom svjetskom ratu i koliko su zahtjevne i krvave bile.

Osim preko novina, stanovništvo grada Varaždina o ratnim je operacijama bilo obavještavano i pomoću oglasa koje je donosilo poglavarstvo grada. Jedan od njih bio je oglas koji je u Varaždinu osvanuo 15. rujna 1914. godine, a potpisao ga je vladin povjerenik Stjepan Belošević. Oglas govori kako je provala Srba u Srijem potpuno suzbita te da ofenziva preko Drine pobjedonosno napreduje.¹⁷³

Vojnike iz Varaždinske županije na balkanskom bojištu nalazimo u još nekoliko jedinica. 53. pješачka pukovnija borila se kao sastavni dio XIII. zboru, a početkom 1915. godine prebačena je u Bukovinu. 39. topnička pukovnija na početku je rata sudjelovala na rijeci Drini, između Loznice i Lješnice, a kasnije u Srbiji na Mačvi, Lazarevcu, Kolubari i Beogradu. U sastavu 5. armije, tijekom 1914. godine sudjelovala je i 42. domobranska divizija, u borbama oko Drine, u Mačvi, Banovu polju, Vrbočavu i Šapcu. Pod 42. domobransku diviziju spadala je i 25. domobranska pješачka pukovnija, koja se posebno istaknula na drinskom bojištu.¹⁷⁴ Član ove jedinice bio je i Varaždinac čije je pismo roditeljima o borbama tijekom 14. i 15. listopada 1914. godine objavljeno u novinama: „*Mili moji! Iza običajnog večernjeg „čarkanja“ pušaka i posljednjeg pozdrava, po nama prozvanog srbijanskog topa „Toše“, sjedoh na prazan sanduk od „Hasche konserva“ i grijući se kroz vatru, pišem uz svjetlo njezino... Nakon osamdnnevne kiše snijega maglurine i blata došao je lijep dan. Izvukosmo se iz svojih legla, da ogrijemo na sunašcu toplom zamrzle udove naše. I ja se razvalio kako sam dug i širok i čekah da mi moj „dečko“ iskuha crnu kavu, što je ovdje na litre pijemo. Tek što počeh srkati kavu mladi zapovjednik satnije pročitavši zapovjed reče mi: „Jurišati na povišicu“... Krenusmo desno kroz samu bukovu šumu... Srbijansko topništvo „nanjušilo“ nas i ko da bi itko lješnjake bacao, počеше padati pred nama nebrojene „kuglice“ srbijanskih šrapnela. Brzim*

¹⁷² GMV, GMV-73573, *Poslije boja na Kolubari - Nova ratna pjesmarica*, 52-53.

¹⁷³ GMV, GMV-PO 4615, *Oglas vladinog povjerenika Beloševića o uspješnom suzbijanju srpske vojske u Srijemu*, 15. rujna 1914.

¹⁷⁴ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 30.

napredovanjem izbjegosmo za čas dva šrapnelskoj vatri, a onda prodirasmo tiho nesmetano dalje i dalje. Sred te tišine najednom puče jedna, a za njom stotine srpskih pušaka, a zagraktaše i srbijanske „strojnice“. Započela živa vatra... Pade noć, mirna i zvijezdana, a mi se nadjosmo pred čvrstim zaklonima Srba. Smjestismo se iza starodrevnih bukava i otvorismo vatru. „Grmi“, puca, sijeja... Ni riječ svog susjeda ne možeš čuti...Nasta strašna duga noć. Skočio sam napred do jedne bukve, a pod njom pružio se neki vojnik teško ranjen u glavu, ruku i prsa. Povezao sam mu maramom ranu na ruci. Zahvalio se, pitajući me da li su mu rane teške. Naslonio glavu na koljeno moje i da nijesam ni opazio, preminuo. Blizina mrtvaca neugodna mi je bila i ja se oprostih nijemom boli u srcu od ovog sirotana, da potražim zaklonište za kojim drugim drvom. Kod druge bukve kao kod valjda i svih ležalo više ranjenih. Tješio sam ih, šaleći se sve od nužde, da bih za ovakve šusove dao 1000 kruna, a kasnije, kad se već borci izmoriše i vatra popusti, dadoh ih odpremiti zdravstvenicma...“¹⁷⁵ Iz pisma možemo očitati sve „horore“ koje je jedna bitka Prvog svjetskog rata donosila. Preživjeti u njoj bila je puka sreća. Također, pismo donosi neke detalje iz svakodnevnog života vojnika. Vidljivo je kako su se vojnici noću smrzavali, hranili se konzerviranom hranom te konzumirali mnogo crne kave. Zanimljivo, kod vojnika je bio prisutan humor koji im je služio da lakše prebrode ratne dane.

Tijekom listopada 1915. godine na balkanskom je bojištu započela ofenziva njemačke, austro-ugarske i bugarske vojske, kojom su osvojene Srbija i Crna Gora, a početkom sljedeće godine austro-ugarska vojska zauzela je Skadar i time otvorila put u Albaniju. Britanci i Francuzi tijekom 1916. godine započinju napade na bugarske trupe kod Soluna i otvaraju novo bojište.¹⁷⁶ Velik dio varaždinske 16. pješačke pukovnije je početkom 1915. premješten na istočno bojište, na područje Galicije i Bukovine, a na istom će se bojištu kasnije naći i druge postrojbe austro-ugarske vojske, među kojima i velik broj Varaždinaca.¹⁷⁷

3.4. Varaždinci na istočnom bojištu

Istočno bojište otvoreno je napadima Rusa na Istočnu Prusiju i Galiciju. Ruska je vojska do kraja 1914. godine osvojila Karpate i okružila utvrdu Przemysl, a

¹⁷⁵ „Pismo hrvatskog časnika sa srpskog bojišta“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 19/3, god. 1 (1914.), 1.

¹⁷⁶ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 31.

¹⁷⁷ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 4.

borbena linija ustalila se od Njemena do Karpata. Austro-ugarska je vojska u početnim operacijama kod Krasnika i Komareva ostvarila pobjede, no kasnije su njene operacije na istočnom bojištu pretvorene u veliki neuspjeh.¹⁷⁸

Među austro-ugarskim postrojbama na istočnom bojištu bilo je i Hrvata, odnosno Varaždinaca. Već je spomenuto, pripadnici 16. varaždinske pješačke pukovnije prebačeni su početkom 1915. godine na istočno bojište. Tamo im je glavni cilj bio zaustaviti napredovanje ruske vojske unatoč teškim, zimskim uvjetima.¹⁷⁹ 16. je pukovnija tako na području Galicije i Bukovine ratovala s promjenjivim uspjehom sve do veljače 1918. godine.¹⁸⁰ Neke bitke također su opjevane u *Novoj ratnoj pjesmarici*, među njima i *Boj kod Krasnika*: „Pred ruskom stepom stoji vojska, silni mladi sviet, iz sviju krunovina, habsburških zemalja odaslani cviet. Sred gustog polja okupljen je glavni vojni trup: Tu vidiš poljskih strielaca i sokolova golem skup, i o bok njima hrvatskih domobranaca zlatan broj, uz desni kraj sinova Ukrajine pčela roj; na lievom krilu leže hrpe husara, Rumunja, Bunjevaca i Magjara jedan kor; U gomilama sgrnuli se slovenski Hrvati, Talijana, Nijemaca i Čeha hrabar sbor...Kad oko podne zadje med tu vrevu stari pukovnik...Domahnuv vojsci sa barake rukom, tronut reče pukovnik: „Vojnici! Goruću vam želju od srdca ću rado izpunit, odmota li se s klubka ruske ratne varke u Krasniku nit... I za to djelo dodjoh da izaberem iz vaših redova momka dva, Junaka, koji se ne boje ni najvećeg zla“. Ko veprovi poletiše pred pukovnika momka dva i u jedanaest jezika zaklikta vojska sva. Toj dvojici je naloženo, da će, čim se spusti noć, u kozačko odielo obučeni poč put Krasnika, razmotrit štaniceve i pritajene ruske čete, utvrde i grad... I oni obnoć podju. Putem susrete ih s lutnom u lievoj, a lopatom u desnoj ruci sulud prosjak Žid...Milosrdni vojnici uzmu ga sa sobom. Razgledavši posadu i grad, sa prosjakom upustiše se natrag istim putem, koji prolazi kroz pašnjak mlad. U pašnjaku za gustim šašem vrebaše kozaka šest i vrućom vutkom krieplijaše svoju rusku sviest. Kad smotre ovu trojicu, za ledjima u šiju svakom opale po hitca tri. I čim opališe, u travu polegoše potrbuške svi...Međutim, kružio je na Krasnikom zračni stroj, sve razvidio i odozgo pobio kozaka znatan broj: I sutradan je bio žestok boj i pobjeda nad Krasnikom“.¹⁸¹ Prema stihovima, u bitci kod Krasnika sudjelovalo je mnogo postrojbi različitih nacija. Posebno je zanimljiv neuspješan pukovnikov plan prerašavanja dvaju vojnika, koji bi

¹⁷⁸ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 31.

¹⁷⁹ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 4.

¹⁸⁰ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 32.

¹⁸¹ GMV, GMV-73573, *Boj kod Krasnika –Nova ratna pjesmarica*, 46.-50.

napadačkoj vojsci omogućio lakše osvajanje Krasnika.

Na istočnom bojištu važna strateška točka bila je utvrda Przemysl u Galiciji, gdje su se tijekom 1914. i 1915. godine vodile teške bitke u kojima su sudjelovale i varaždinske postrojbe. Jedna od bitaka kod navedene utvrde vodila se 6.-9. mjeseca 1914. godine u kojoj su austro-ugarske postrojbe pobijedile rusku vojsku. Zbog toga je poglavarstvo grada Varaždina, 12. listopada 1914. godine, objavilo plakat s proglasom u kojem obavještava građanstvo da na kućama izvjesi hrvatske trobojnice te sutradan prisustvuje misi zahvalnici u gradskoj župnoj crkvi.¹⁸²

Osim 16. pukovnije, na istočnom bojištu Varaždinci su sudjelovali u nekoliko postrojbi, a najviše su se istaknule 53. zagrebačka pukovnija, 42. domobransko pješačka divizija, 39. topnička pukovnija i 5. ulanska pukovnija. Tijekom 1916. godine nastupila je reorganizacija hrvatskih postrojbi. Većina je hrvatskih jedinica ušla u sastav 42. domobranske divizije koja se od tada sastojala od dviju brigada – 83. i 72. brigade zajedničke vojske, koju su činile četiri bojne 16. varaždinske pješačke pukovnije i tri bojne 53. zagrebačke pješačke pukovnije.¹⁸³ 53. zagrebačka pukovnija na ruskom je bojištu sudjelovala u borbama u Galiciji i Bukovini, a posebno se istaknula u bitkama kod Gorlice. U navedenoj se bitki proslavio Branko Kroppek, djelatni časnik iz Varaždina koji je u listopadu 1914. godine promaknut u zastavnika i dodijeljen 53. pukovniji. Na rusko je bojište stigao krajem iste godine, gdje je hrabro sudjelovao u borbama do 18. srpnja 1915. godine kada je ranjen u nogu kod Dnjestra. Za svoje je vojne zasluge unapređen u poručnika i odlikovan velikom srebrnom kolajnom. Slična je bila situacija i sa 42. domobransko pješačkom divizijom. Ona je početkom 1915. godine otišla u Galiciju i sudjelovala u mnogim bitkama. Zanimljiva je činjenica kako je bečki list „Die Muskete“ ovoj diviziji posvetio pjesmu koja u prijevodu glasi:¹⁸⁴

Vražja divizija

Kad poziv „na juriš“ u vojsci se čuje

Strašan i silan ko grom,

I valova sila i munje snaga

Zastruji u času tom,

¹⁸² GMV, GMV-KPO 4609, *Proglas poglavarstva grada Varaždina povodom pobjede austrougarskih četa kod Przemysla*, 12. listopada 1914.

¹⁸³ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 33.

¹⁸⁴ Isto, 32.

*Kroz junačka srca; ko bujica b'jesna
Četa Hrvata se sjati,
Grozan, i strašan bič dušmanu doma,
To su, to su – Hrvati...*

(Izvor: Težak, Spomenka, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 32.)

Iz stihova pjesme vidljivo je kako je navedena postrojba bila na dobrom glasu, posebno kada je napisana od strane bečkog lista. Na istočnom bojištu ratovala je i 39. topnička pukovnija, u Karpatima i Bukovini. Za zasluge na bojištu, pripadnici ove pukovnije dobili su brojna odličja i to: časnici 3 željezne krune, 20 vojnih križeva, 5 srebrnih i 26 brončanih medalja te 1 viteški križ Franje Josipa i 2 zlatna križa, dok je vojska dobila 3 zlatne, 19 velikih, 82 male medalje te 239 brončanih medalja.¹⁸⁵ Dobar glas na bojištu imala je i 5. ulanska pukovnija koja je od početka 1915. godine sudjelovala u borbama u Galiciji, kod poljskog grada Sandomierza, na prelasku Buga te kod ukrajinskog Ternopila i Dubna. Svojom je uspješnom aktivnošću na bojištu primorala majora pukovnije Mavra Possanera da pismom obavijesti župana i vladinog povjerenika Stjepana Beloševića o hrabrosti i junačkim djelima pukovnije. Sadržaj pisma objavljen je u novinama „Hrvatsko pravo“: „*O onom, što su naši hrabri Hrvati za ovo vrijeme izveli, jedva bi junačka pjesma mogla dostojno opjevati... Vaše hrabre Hrvate, kako se i po danu i noći živo natječu, da stvaraju junačka djela udivljenja vrijedna... Moji su ulani pravi majstori u gradjenju zakloništa, jer znadu da je njihov život u dobro načinjenim zakloništima sasvim siguran... Sinovi su to doista junačkoga hrvatskoga naroda, koji na bojnim poljanama neustrašivo pronose vojničke krijeposti svojih otaca. Njihovo od pradjedova naslijedjeno sveto oduševljenje, kojim kreću u boj za svojega kralja, njihova ustrajnost u podnašanju najvećih ratnih napora, njihova odlučnost u najtežim časovima, koja nikada ne poznaje uzmaka, a uz to puno pouzdanje u Boga Velikoga, koji svojih ne ostavlja – sve to stvara veličajna djela najvećeg udivljenja vrijednoga junačtva.*“¹⁸⁶

Vojne operacije na istočnom bojištu dosegnule su vrhunac početkom 1915. godine kada se u borbama aktivirala njemačka vojska. Zahvaljujući njoj, Rusi su u veljači 1915. godine poraženi u bitki kod Mazurskih jezera, jednoj od najtežih bitaka

¹⁸⁵ Isto, 34-35.

¹⁸⁶ „Junačtva varaždinske 5. ul. pukovnije“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 26, god. 2 (1915.), 3.

Prvog svjetskog rata i to zbog iznimne hladnoće i snježnog nevremena. Nakon bitke, zarobljeno je oko 90 000 ruskih vojnika. No, sljedećeg mjeseca ruska vojska konačno osvaja utvrdu Przemysl, a među 120 000 zarobljenih bilo je i Varaždinaca. Varaždinski su vojnici sudjelovali i u velikoj ofenzivi njemačke i austro-ugarske vojske kod Gorlica u svibnju 1915. godine kada je probijeno rusko bojište. Rusi su nakon ove bitke prešli u defenzivu sve do jeseni 1916. godine.¹⁸⁷ Sredinom 1916. godine započeo je ruski prodor koji je završio osvajanjem Bukovine i dijela Galicije te zarobljavanjem 400 000 vojnika krajem rujna, među kojima i velik broj ljudi iz Varaždinske županije. Prodor je oslabljen zbog revolucije 1917. godine, a polovicom srpnja započela je ofenziva austro-ugarske i njemačke vojske koja je odbacila rusku vojsku daleko na istok. Krajem 1917. godine započeli su pregovori o primirju koju su završili potpisivanjem mira u Brest-Litovskom 3. ožujka 1918. godine.¹⁸⁸

Čime su se vojnici bavili i kako su koristili vrijeme tijekom primirja vjerno opisuje dopis Stjepana Varaždinca upućen uredništvu „Hrvatskog prava“, 16. veljače 1917. godine: *Evo me sa par redaka do Vas da Vam u par crtica opišem raspoloženje naših hrvatskih sokolova za vrijeme odmora... Bilo je to prošle godine početkom travnja. Dodjosmo u mjesto S na odmor. Takova se prilika updtriebi u najbolje svrhe. Tu se čisti oružje, praši odijelo i obuća, pere rublje, čisti se od ušiju čega se u rojnoj pruzi vrlo teško čuvati. Uredjuju se kupališta, da se ljudi mogu čestito okupati, i drugo koješta što se tiče zdravlja čovječjega. Kada se ljudi urediše i očistiše, išlo se je na posao oko uredjenja polja i livada. Naši su ljudi s osobitim veseljem radili oko toga, da se zemlja čim bolje obradi i uredi. Od pregaženih i razrovanih pustara postala su plodna polja zasijana žitom, te zasadjena kukuruzom i krumpirom. Jednom riječju: ono što je ratom bilo opustošeno, pretvorilo se u raj zemaljski. Ondješnji stanovnici nijesu se mogli dosta nahvaliti, što se to sve tako lijepo dalo urediti. Osobito su voljeli nas Hrvate“.¹⁸⁹ Iz dopisa možemo vidjeti kako su vojnici rijetko dobivenu priliku za odmor iskoristili za rad na sebi; okupali su se i pobrinuli o zdravlju, očistili odjeću, obuću i vojnu opremu, a usput i pomagali u uređenju ratom pogođenog okoliša, na čemu im je tamošnje stanovništvo bilo itekako zahvalno.*

¹⁸⁷ Hrelja, *Dok govore topovi muze (ne)šute*, 5.

¹⁸⁸ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvog svjetskog rata“, 33.

¹⁸⁹ „Slike sa bojnog polja. Iza bitke“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 8, god. 4 (1917.), 1-2.

3.5. Varaždinci na talijanskom bojištu

Italija je ušla u rat 23. svibnja 1915. godine, objavivši rat Austro-Ugarskoj Monarhiji. Zbog toga je zapovjedništvo austro-ugarske vojske sa balkanskog bojišta prebacilo 15. i 16. zbor, smjestivši ih na osamdesetak kilometara obrambene linije od Krna do Gradeža. Navedene su jedinice činile jezgru 5. armije koja je bila pod zapovjedništvom generala Svetozara Borojevića.¹⁹⁰ Na talijanskom bojištu, od njegovog otvaranja ratovala je 4. bojna 53. zagrebačke pješačke pukovnije, a početkom 1918. godine priključile su joj se 42. domobranska pješačka divizija i 16. varaždinska pukovnja.¹⁹¹

Događaje s talijanskog bojišta opisuju nam sačuvana pisma i dnevnicu vojnika, a jedno takvo napisao je Josip Večerić iz Kneginca kraj Varaždina. On je bio pripadnik 6. poljsko topničke pukovnije, a njegovo pismo roditeljima opisuje događaje od 1. lipnja 1915. godine: „*Dragi i mili roditelji, znadem da Vam je znati želja živa, kako nam na ovom ratištu biva. Romantična brda neplodna, goli kamen sivi, iz pećina vrvi. Na prvog lipnja oko devet sati, stali smo sa Talijani vatru mi držati. Naša baterija otvorila živu vatru, smijuć se kako talijani bježiju. Al na jednoš dva topa napred, a ostali otraga, kud ćeš nevjerni Talijanče ti sada? Ništa drugo nego umrijeti, jer Hrvat ti se sa sviju planina prijeti. Jer ti si digo ruke na hrvatski dom premili za to Talijane i sad izgini. Bog je s nama on nam silu i hrabrost daje, da Talijani ne nose žive glave*“.¹⁹²

Iskustva s talijanskog bojišta dokumentirao je i Valentin Stančić u dnevniku *Moj dnevnik u slikama*, koji je vjerojatno nastao nakon završetka rata. Prva vijest koja se spominje u dnevniku je Druga bitka na Soči koja je trajala 18. srpnja - 3. kolovoza 1915. godine. Crteži prikazuju skloništa zidana od kamenih blokova, a tu su i fotografije okolnih mjesta, među kojima Podgora i Sabotino, mjesta koja su branila ulaz u Goricu. Također, u dnevniku su fotografije koje prikazuju ratne patrole kod Gorice, zakloništa, ekspedicije ranjenih, seljenje topova na novu lokaciju i dr. Život u Koruškoj druga je vijest koja se spominje u dnevniku. Tijekom boravka u Mouthner Alpama u prosincu 1916. godine, njegovu postrojbu zahvatila je lavina. Zbog toga se u dnevniku nalazi razglednica Mauthena uz koju stoji: „*Mauthen sa Mauthen alpama gdje sam najviše proboravio. Podsjeća me na veliku nesreću 14. prosinca 1916. 4*

¹⁹⁰ Težak, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, 36.

¹⁹¹ Isto, 41.

¹⁹² Isto, 36-37.

sata i 30 časaka navečer kada se je uslijed nevremena velika lavina snijega dokotrljala na barake gdje su se baš moji drugovi poslije večere i već i kroz zlovrijeme bili svi unutra povukli i gdje su skoro svi zaglavili. Baraka je ostala pod snijegom zgnječena – bješe kod cjelonoćnog otkopavanja po susjednim baterijama koje su nam u pomoć priskočile 18 unakaženih i mrtvih i 18 kojih više koji manje ranjenih. Ja sam se na sreću istodobno nalazio odsutan. Mrtva tijela bijahu odmah ujutro sheilbhanom spremljena u mjesto Mauthen gdje su treći dan pokopana na lijepom sprovodu na mjesnom kataločkom groblju“. Postrojba Valentina Stančića napustila je talijansko bojište 22. svibnja 1918. godine, a svoj dnevnik upotpunio je razglednicama s mjesta gdje je boravio, fotografijama njemu nadređenih časnika i članovima njihovih obitelji te članovima svoje obitelji.¹⁹³

Većina postrojba u kojima su služili Varaždinci, kao što je već rečeno, stigla je na bojište početkom 1918. godine. Navedene su jedinice sudjelovale u borbi na Piavi 15.-23. lipnja 1918. godine, bitki koja je zapravo bila posljednji napad austro-ugarske vojske. Upravo se kod Piave dogodila pobuna u dijelu austro-ugarske vojske koja je olakšala posao posljednoj talijanskoj ofenzivi kod Vittorija Veneta. Nakon nje, dio austro-ugarske vojske vratio se kući, a velik dio ostao zarobljen.¹⁹⁴

3.6. Varaždinci i zeleni kadar

Veliki rat bio je katastrofa svjetskih razmjera, a razvoj vojne tehnologije omogućio je zaraćenim nacijama stvaranje novih brutalnih oružja koja su uzimala ljudske živote jednostavnije no ikad. Stoga ne čudi da su krvava bojišta diljem Europe prouzročila da dio muškog stanovništva pokuša izbjeći mobilizaciju. Neki su u tome uspjeli dobivši liječničke ispričnice, a zabilježeni su i slučajeva samoosakaćenja i namjernog izazivanja bolesti. Bilo je i onih koji se nisu vratili s dopusta pa su za njima raspisane potjernice. No, broj bjegunaca tijekom rata konstantno se povećavao.¹⁹⁵

Zeleni kadar je naziv za vojne bjegunce koji su potkraj Prvoga svjetskog rata dezertirali iz jedinica austro-ugarske vojske. Oni se u dokumentima najčešće spominju kao vojni bjegunci, dok se u narodu ustalio naziv *kaderaši* ili *zeleni kader*,

¹⁹³ Isto, 37.

¹⁹⁴ Isto, 41.

¹⁹⁵ Težak, „Veliki rat na varaždinskom području“, 26.

kojeg su dobili zahvaljujući skrivanju po šumama¹⁹⁶ Pokret „zeleni kadar“ bio je vrlo prisutan među pripadnicima južnoslavenskih naroda, koji su dezertiranjem izražavali nezadovoljstvo i na taj način pružali otpor Austro-Ugarskoj Monarhiji. Pojavio se sredinom 1916. godine, a krajem sljedeće godine broj odbjeglih vojnika višestruko se povećao.¹⁹⁷ Odbjegli su se vojnici naoružavali i udruživali u manje skupine koje su se najčešće skrivale u blizini doma računajući na pomoć rodbine. Takvih skupina bilo je i na području sjeverozapadne Hrvatske čiji broj pripadnika, uključujući i one iz Slavonije, iznosi 45 000-70 000. Najviše ih je bilo na području Petrove gore, Zrinske gore, na brežuljcima Hrvatskog Zagorja u okolici Varaždina te na Papuku i Fruškoj gori.¹⁹⁸

Načini djelovanja pojedinih grupacija nisu bili jednaki, zbog toga ih možemo podijeliti u nekoliko skupina, ovisno o ciljevima svake od njih. Prvu skupinu čine bjegunci koji više ne žele sudjelovati u vojnim aktivnostima, drugu oni koji pod utjecajem Oktobarske revolucije traže agrarnu reformu kako bi stekli zemlju, treću skupine koje imaju razbojnički karakter i ne poštuju zakone, a četvrtu povratnici s ratišta koji ne biraju način kako da se vrate kućama.¹⁹⁹

Broj pripadnika zelenog kadra u Varaždinskoj županiji bio je golem, a o tome nam svjedoči i oglas kojeg je načelnik Magdić objavio 2. rujna 1918. godine. U njemu opisuje kako je ogroman broj onih vojnika koji su se vratili iz ratnog zarobljeništva na osmotjedni dopust, a nisu otišli natrag svojim postrojbama. Stoga načelnik upozorava vojnike na njihovu vojnu dužnost i naređuje im da se vrate svojim jedinicama, u protivnom im prijeti vojnički prijeki sud. Također, oglasom obavještava žiteljstvo kako se pomoć odbjelim vojnicima smatra kršenjem zakona te poziva da se takvi slučajevi prijave.²⁰⁰

Problemi sa zelenim kadrom nastavljeni su i u studenom iste godine, kada načelnik Magdić, po naredbi bana Antuna Mihalovića objavljuje oglas u kojem određuje prijeki sud za zločine bune, umorstva, razbojništva, paleža i javnog nasilja. U oglasu se još upozorava stanovništvo da se kloni bilo kakvog nasilja i pokori naredbama poglavarstva. Kazna za kršenje navedene objave bila je smrt, a

¹⁹⁶ Isto, 26.

¹⁹⁷ „Zeleni kadar“, Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=67079> (pristupljeno 23. veljače 2018.)

¹⁹⁸ Težak, „Veliki rat na varaždinskom području“, 26.

¹⁹⁹ Isto, 26.

²⁰⁰ GMV, GMV-PO 1987, *Oglas načelnika dr. Magdića kojim poziva odbjegle vojnike da se vrate u svoje postrojbe*. 2. rujna 1918.

donošenje takve rigorozne mjere dovoljno govori kakve su probleme pripadnici zelenog kadra stvarali vladajućim slojevima.²⁰¹

Osim uvođenja prijekog suda, bjegunce se željelo pronaći i zaustaviti pomoću racija. Jedna takva zabilježena je 12. rujna 1918. godine kada je vojna policija uz pomoć gradskog redarstva uhvatila i zatvorila više od 250 osoba, više od 200 u gradu te više od 50 na kolodvoru grada Varaždina. Štete koje su pripadnici zelenog kadra prouzročili vidljive su i danas, a najbolji primjer je šteta nanesena dinamitom na dijelu dvorca u Banjskim dvorima.²⁰²

3.7. Varaždinci kao zarobljenici

Tijekom Prvog svjetskog rata odigrale su se mnoge bitke u kojima je stradao velik broj ljudi. Mnogi su vojnici poginuli ili ostali ranjeni, a neki su pak lišeni slobode. Dio ratnih zarobljenika tako se našao i na varaždinskom području, gdje su zarobljenici bili raspoređivani poslodavcima posredovanjem županijskog odbora za dobavu radnih sila.²⁰³

Na varaždinskom je području početkom 1915. godine boravilo 1400 srijemskih interniraca. Bili su smješteni u gradu, ali i okolnim mjestima gdje su obavljali različite poslove prema *Pravilniku Ministarstva rata o uporabi ratnih zarobljenika*. Pravilnikom je određeno njihovo stanovanje, prehrana, radno vrijeme, nedjeljni počinak i dr. Također, njihova dnevna pristojba nije smjela prelaziti 50 filira.²⁰⁴ Dio ratnih zarobljenika bio je smješten i na privatnim gospodarstvima u Varaždinskom Toplicama, gdje su obavljali razne poljoprivredne poslove. Propisane su odredbe kojih su se zarobljenici morali držati, no to često nije bio slučaj. Tako su zabilježeni slučajevi gdje su zarobljenici često posjećivali gostionice i krčme te se opijali i pravili disciplinske probleme. Kako bi se slične situacije spriječile, objavljen je propis koji je potpisao župan Belošević. Njime se poslodavcima i gostioničarima dalo do znanja kako je prodaja alkoholnih pića ratnim zarobljenicima zabranjena i kažnjiva.²⁰⁵

Tijekom 1915. godine u grad Varaždin počinju dolaziti i ruski zarobljenici. Kako

²⁰¹ GMV, GMV-PO 1269, *Oglas načelnika dr. Magdića o uvođenju Prijekog suda*, 15. studenog 1918.

²⁰² Težak, „Veliki rat na varaždinskom području“, 27.

²⁰³ Isto, 21.

²⁰⁴ Isto, 21.

²⁰⁵ Vlahović, Spomenka, „Razvoj i djelovanje bolnice Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 139.

doznajemo iz novina, oni su u rujnu gradili barake u koje će kasnije biti smješteni ranjenici s bojišta. Njihova pojava u gradu izazivala je zanimanje građanstva: „*Barake grade ruski zarobljenici, koji pobudjuju veliko zanimanje gradjanstva. Čitave procesije ljudi dolaze gotovo danomice da ih vide. Zarobljenici su mirni, tihi, većim dijelom plavokosi ljudi, a posao im od ruke teče upravo nevjerojatnom brzinom. U veče znade pokadgod sa njihovog logorišta odjeknuti po gdjevoja liepa, čustveno i umiljno pjevana ruska narodna popjevka praćena balalajkom.*“²⁰⁶ Ruski su zarobljenici tijekom godina provedenih u Varaždinu obavljali različite poslove, a da su kao radnici i ljudi bili na dobrom glasu potvrđuje ministarska naredba iz travnja 1918. godine kojom je određeno da se s ruskim zarobljenicima postupa kao s najboljom radnom snagom te da im se osigura slobodnije kretanje.²⁰⁷

Varaždinci su najviše zarobljavani na balkanskom, a kasnije i istočnom bojištu, ponajviše nakon pada Przemysla tijekom velike ruske ofenzive 1916. godine. Sačuvano je pismo zarobljenika napisano roditeljima iz logora u Sibiru, a pismo je posebno zanimljivo kada se čita svaki drugi red jer se tako dobije jeziva slika pravog stanja u ruskom zarobljeništvu:²⁰⁸

Dragi mili roditelji!

Ja sam pao u ropstvo, Rusi

o kojima se kod nas govori da

vrlo zlo postupaju sa zarobljenicima

su nasuprot ljubezljivi i susretljivi

vi se zato ne trebate ikada na

moju sudbinu tužiti. Dobri Bog će

dati, da ćemo se opet vidjeti. Sad

sam u Sibiriji. Imam svega. Ne

znam, što znači oskudijevati na

što. Mi smo zadovoljni, Dobivamo

odijelu hrani i duhanu. Postelja nam je

mekana i topla. Okolica je pusta svud

goli tvrdi kamen. Svaki dan se neko

²⁰⁶ „Barake i ruski zarobljenici“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 37, god. 2 (1915.), 3.

²⁰⁷ Težak, „Veliki rat na varaždinskom području“, 21.

²⁰⁸ Isto, 21.

liko sati šećemo. Pada snijeg, sve se
smrzava od zime, a danomice vje
tar studeni duva. O dobrom odno
šaju izmedju Njemaca i nas po
znato Vam je, steko sam prijateljstvo po
redu svakoga od naših čim se po-
nosim. Na plemenite Ruse nitko se ne
tuži. Dakle sad i sami uvidjate, da ne
treba me žaliti. Doći će stalno vrijeme da
ćete me vidjeti, jer me ovdje stalno čeka
odmor, dok mi je na ratištu prijetila
samo smrt.

Berezov (Sibirija) 17. studena 1914.

Cjeliva i grli vas vaš sin Mirko.

Izvor: Težak, Spomenka, „Veliki rat na varaždinskom području“, *Narod u nevolji*, ur. Miran Bojanić Morandini, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2014., 21.

Kada se pismo pročita kao što je autor zamislilo, možemo vidjeti koliko su uvjeti u ruskom zarobljeništvu bili nehumani. Zarobljenicama je nedostajalo osnovnih sredstava za preživljavanje, prije svega hrane i odjeće, a u zimskim uvjetima „krevet“ im je bio hladan pod zbog čega su smrzavanja do smrti bila česta. Rusi su svoj brutalni karakter pokazali i time što su svaki prigovor zarobljenika kažnjavali vješanjem.

Slična situacija bila je i u srpskom zarobljeništvu, gdje se sa zarobljenicama također vrlo loše postupalo, o čemu nam govori tekst iz novina „Hrvatsko pravo“ iz 1916. godine. U njemu su opisane grozote srpskog zarobljenništva za koje se čulo još na početku rata, a glasine su konačno dokazane istragom koju su proveli major Ćaska, pukovnijski liječnik Ivan Gagulić i dobrovoljni medicinar Karlo Grünthei. Prvi od njih, Major Ćaska nakon osvajanja Skoplja pronašao je zarobljene vojnike u vrlo lošem stanju; bez odjeće i obuće, izglednjele do kosti te bolesne. Također, mnogim su vojnicima udovi bili smrznuti, a neki su imali i tragove zlostavljanja. Kako stoji u novinskom tekstu, navedeni su podaci utvrđeni saslušanjem stotine zarobljenika pod prisegom, a najbolji dokaz bilo je tjelesno stanje ljudi. Osim navedenih činjenica koje dokazuju brutalnosti srpske vojske, ustanovljeno je kako su Srbi ubijali zarobljenike

koje nisu mogli otpremiti. Drugi istražitelj, dr. Gagulić, u Debru je nakon odlaska srpske vojske pronašao oko 250 vojnika u užasnom stanju; također neuhranjene do kosti, bez rublja i cipela, zaražene raznim bolestima i infekcijama te toliko iscrpljene da je velik broj njih, unatoč dobroj njezi, umro od slabosti. Najgorim se pokazalo svjedočenje trećeg istražitelja, dobrovoljca Grüntheia koji je iskazao sljedeće: *„Prigodom zasušnjenja postupaše Srbi – bilo vojnici ili ne – s našimi vojnicima okrutno; redovito im oteše novac i dragocjenosti, kabanice, dapače hlače i rublje i cipele, a prečesto u tom sudjelovaše srpski časnici, koji se nisu sramili, da naše vojnike stavljaju u redove i redom čuskaju!! Pritužbe o ovakovom postupku bijahu ismijevane ter postupak dapače odobran! U Niš smjestiše kud i kamo više zarobljenika nego li je bilo dopustivo ! U neku za 90 konja sagradjenu štalu smjestiše 2000 naših ljudi, dočim je na stotine ostalo a promočenih za silnih kiša na tjedne bez krova! Naši ljudi nedobivahu ni dovoljno slame da si načine ležaj, a o pokrivačima ni govora ; sve puno gamadi! Nijedan srbski zapovjednik nije se brinuo za te sužnjeve već je izgledalo – vrlo – vjerojatno - da baš žele, da čim više tih „Švaba“ pomre! Nikad ne bje uređen kakav zarobljenički logor niti je ikada uzeti obzir na vojnički čin momčadi, u tom pogledu postupahu sa svim jednako nepristrano – naime zlo! Zarobljenike prisiliše na najteže radnje, koje inače obavljaju u Srbiji kažnjenici, a to sve bez ikakove odštete ili nagrade, uz najslabiju hranu... Sužnjevi dobivali su za svaku malenkost batine sa dvostrukim pletenim korbačem, te batine na tabane; srpski časnici lupahu nogama naše ljude u slabine, te ih udarahu pjesnicama u lice! Amerikanci zgražali su se nad tim postupkom ter prosvjedahu, ali da briga za to Srbina! Zarobljenike, koji putem kroz Albaniju oslabiše tjerahu adarci kundaka, a kad ne mogoše dalje tada ih ubiše ili strovališe u ponor ! Bolnice obstajahu samo po imenu te bolesnike pometaše u stare, gamadi zaražene štale, na trulo sijeno! Lijekova bijaše premalo, a što donesoše Amerikanci to si Srbi uzeše za sebe; mrtve sužnjeve baciše bez lijesa na volovska kola te ih ukopaše poput strvine, bez svakog obreda ili počasti!“²⁰⁹* Prema svemu navedenom, možemo zaključiti kako je srpska vojska pokazala visoku dozu neprofesionalnosti i nehumanosti te se oglušila na sva propisana pravila vezana uz odnose prema ratnim zarobljenicima.

²⁰⁹ „Grozote srbskog sužanjstva“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 16, god. 3 (1916.), 1.-2.

3.8. Ratni invalidi Prvoga svjetskog rata na području Varaždinske županije

Završetak rata neki su vojnici dočekali kao ratni invalidi, zadobivši tijekom sukoba tjelesne ili psihičke ozljede, a vrlo često oboje. Nakon rata država i lokalna zajednica nastojale su riješiti njihovo pitanje i olakšati im ostatak života. Zbog toga su invalidima i njihovim obiteljima davane potpore i povlastice koje vrlo često nisu bile dovoljne. Ratne invalide nastojalo se uključiti u društvo, primjerice radnom prekvalifikacijom ili ortopedskim pomagalicama, no to nije uvijek bilo moguće jer je dio njih živio na granici preživljavanja.²¹⁰ Tako su tijekom kolovoza 1917. godine donesene odredbe o pomoći ranjenicima kojima su amputirani dijelovi tijela. Primjerice, vojnik kojem je amputirana noga ili ruka mogao je dobiti dvije proteze. Slijepima su bile namijenjene umjetne oči, a drugima umjetne čeljusti, zubi, nosevi i dr.²¹¹ Također, stvorene su razne udruge koje su nakon rata organizirale brojne humanitarne akcije, čime se egzistencija ratnih invalida bar malo olakšala.²¹² Jedna takva humanitarna akcija održala se u Varaždinu 28. i 29. lipnja 1921. godine, tzv. Berba grožđa. Prikupljeni novac bio je namijenjen najpotrebnijim članovima udruge.²¹³

Sljedeći podatci o ratnim invalidima dostupni su zahvaljujući *Matičnoj knjizi korisnika ličnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata*. Prema njoj možemo odrediti kako je na području Varaždinske županije najviše ratnih invalida rođeno u Varaždinu, njih 10%, zatim u Knegincu Gornjem – 4% te u Petrijancu i Sračincu – 3%. Najveći broj invalida prilikom izbijanja Prvoga svjetskog rata imao je između 17-35 godina.²¹⁴ Što se tiče činova, najveći postotak ratnih invalida bio je iz redova ili boraca, njih 75%, slijede činovi razvodnika/kaplara – 5%, vodnika – 4%, desetnika – 3%, dok su ostali bili zastupljeni u manjim mjerama. Najveći broj ratnih invalida mobiliziran je u prvim godinama rata, 1914. godine – 48%, a 1915. godine njih

²¹⁰ Huzjan, Vladimir, Medved, Jasmin, „O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata – popis Narodnog odbora kotara Varaždin., *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014.,189.

²¹¹ Huzjan, Vladimir, „O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata., *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014.,164.

²¹² Huzjan, Medved, „O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata“, 189.

²¹³ Huzjan, „O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata, 164.

²¹⁴ Huzjan, Medved, „O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata“, 190.

20%.²¹⁵ Prema nacionalnosti, među ratnim invalidima najviše je bilo Hrvata, čak 92%. Među ostalima, spominju se samo dva Slovenca i jedan Rus, no za 7% invalida nije navedeno kojoj su nacionalnosti pripadali. Nadalje, najveći broj invalida bio je oženjen, njih 77%. Udovaca je bilo 9%, neoženjenih 4%, a rastavljenih 1%.²¹⁶ Posebno su zanimljivi podaci o zanimanju ratnih invalida te kada i gdje su ranjeni. Najviše njih bavilo se zemljoradnjom – 80%, što još jednom dokazuje poljoprivredni karakter Varaždinske županije početkom 20. stoljeća. Najviše vojnika ranjeno je 1915. godine – 18%, zatim 1916. – 17%, 1914. – 16%, 1917. – 14%, a najmanje u zadnjoj godini rata – 8%. Što se tiče tjelesnih ozljeda, najčešći uzroci invaliditeta bili su ranjavanja u ruke i noge; u lijevu ruku ranjeno je 11%, desnu ruku i lijevu nogu 9%, a u desnu nogu 7%. Zatim slijede ranjavanja u glavu – 4% te razne bolesti – 3%. Dva posto ratnih invalida činili su ranjeni u prsa, ramena i oboljeli od sljepoće, a 1% oni koji su ranjeni trbuh, kuk, lopatice, vrat, leđa te oni koji su oglušili. Među ranjenim vojnicima, postotak invalidnosti kretao se od 20-90%.²¹⁷ Također, valja spomenuti i obrazovanje ratnih invalida. Najveći broj invalida imao je završene neke od razreda osnovne škole, njih 63%. Nepismenih je bilo 16%, a za njih 14% nije naveden stupanj obrazovanja.²¹⁸

Varaždinski su vojnici, kao i svi ostali vojnici Austro-Ugarske imali zadatak braniti Monarhiju od „vanjskih neprijatelja“. Hrvatska je vojska bila organizirana prema strukturi austro-ugarske vojske koja je bila podijeljena na 3 dijela. Objavom rata, varaždinski su vojnici pozvani u svoje postrojbe, a mobilizacija se vršila kroz jasno postavljene upute koje su se morale poštivati. Dolaskom u svoje postrojbe, Varaždinci su prije odlaska na bojišta bili dužni sudjelovati u vojnim vježbama. Bili su pripadnici nekoliko jedinica i prisutni na gotovo svim bojištima (balkanskom, talijanskom, istočnom i solunskom). Od svih jedinica najviše se istaknula 16. varaždinska pješačka pukovnija o kojoj imamo i najviše sačuvanih podataka. Ratni putevi varaždinskih postrojbi često su objavljivani u brojevima „Hrvatskog prava“, a pripadnici 16. pukovnije svoje su doživljaje s bojišta zapisivali u u *Novoj ratnoj pjesmarici*, koja nam služi kao važno dokumentarno svjedočanstvo. Prema podacima iz nje, možemo vidjeti koliko je život vojnika u Prvom svjetskom ratu bio težak; bitke u

²¹⁵ Isto, 191.

²¹⁶ Isto, 192.

²¹⁷ Isto, 193-194.

²¹⁸ Isto, 196.

kojima je često korišten novi arsenal bile su duge, naporne i krvave, uvjeti života na bojištima bili su sve samo ne humani, a preživjeti rat značilo je imati sreće. Stanovništvo grada Varaždina o ratnim je operacijama svojih sugrađana bilo obavještavano uglavnom putem novina, ali i pomoću oglasa koje je donosilo poglavarstvo grada Varaždina. Upravo zbog katastrofalnog stanja na bojištima, pred kraj rata pojavio se i zeleni kadar koji je gradskim i državnim vlastima pravio ogromne probleme. Mnogim vojnicima bilo je dosta ratovanja pa su dezertirali iz svojih postrojbi i udruživali se u manje skupine koje su se najčešće skrivale u blizini doma računajući na pomoć rodbine. S druge strane, mnogi su vojnici bili zarobljeni i odvedeni u logore. Tako su u Varaždinu boravili ruski zarobljenici koji su u obavljali različite poslove. Varaždinci su pak najviše zarobljavani na istočnom i balkanskom bojištu. Završavali su u raznim logorima, gdje su živjeli u vrlo teškim uvjetima. Također, bilo je vojnika koji su tijekom rata postali invalidi, zadobivši tijekom sukoba tjelesne ili psihičke ozljede, a vrlo često oboje. Nakon rata država i lokalna zajednica nastojale su riješiti njihovo pitanje i olakšati im ostatak života. Zbog toga su invalidima i njihovim obiteljima davane potpore i povlastice koje vrlo često nisu bile dovoljne.

4. Bolnice na području Varaždinske županije tijekom Prvog svjetskog rata

Organizacija bolnica na području Varaždinske županije bila je u skladu s tadašnjim zakonodavstvom koje je utvrđeno nakon Hrvatsko-Ugarske nagodbe. U kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji zdravstvenim se poslovima bavio Zdravstveni odsjek sa Zemaljskim zdravstvenim vijećem unutar Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade. Niže upravne zdravstvene jedinice bile su županijske i kotarske oblasti, gradsko poglavarstvo te zdravstvena općina. Tijekom rata na području županije djelovale su 4 civilne bolnice i to u: Varaždinskim Toplicama, Novom Marofu i Krapini, a na području grada Varaždina gradska bolnica Franje Josipa, gdje je za ranjenike bio odvojen cijeli prvi kat. Uz njih, uspostavljene su i privremene bolnice u topničkoj i domobranskoj vojarni, a početkom 1914. godine uređene su bolnice u zgradama Gimnazije, Više djevojačke te Pučke dječjačke škole. Prvi vlak s 407 ranjenika u grad je stigao 28. kolovoza 1914. godine s balkanskog ratišta, a 23. rujna

iste godine stiglo je njih još 104.²¹⁹ Ranjenike su pri dolasku u grad dočekivali članovi Crvenog križa, skauta i vatrogasaca koji su im pružili hranu i piće te cigarete i duhan. Njih se smještavalo u gradsku bolnicu, ali i improvizirane bolnice u gradu. Kako je rat odmicao, broj ranjenika u gradu se povećavao.²²⁰

Početak Prvog svjetskog rata na području Hrvatske i Slavonije bilo je 496 liječnika, od kojih 12 u Varaždinu. Mnogi su liječnici zbog ratnog stanja mobilizirani na bojišnice, a civilne su bolnice prerasle u pričuvene, zbog čega se civilno stanovništvo nerijetko umoljavallo da ne opterećuje liječnike i medicinsko osoblje.²²¹

Civilna bolnica Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama počela je djelovati 4. listopada 1914. godine, a bila je uređena na mjestu Konstantinova doma. Nakon otvaranja bolnica je bila opremljena zračnim sobama i udobno namještenim krevetima te operacijskom dvoranom. Nad bolesničkim krevetima nalazile su se crne pločice s imenima ranjenika, a u sredini svake sobe stol za blagovanje s vazom cvijeća.²²² U bolnici su u razdoblju 1914.-1918. godine boravili brojni vojnici s gotovo svih bojišta. Zbog njihovih potreba bolnicu je trebalo dodatno renovirati i popunjavati opremom iz Vojnog krevetnog skladišta u Zagrebu. Dokaze tome nalazimo u sačuvanim troškovnicima Vojno krevetnog skladišta u Zagrebu. Prema navedenom, za potrebe bolnice naručeno je: 114 plahti, 55 pokrivača, 4,5 kilograma bijelih krpa i 5 kilograma šarenih vunениh krpa. Iznos svega iznosio je 1990 kruna i 68 filira.²²³ Ranjenici su u bolnicu stigli već u prvim mjesecima rata, a bili su dopremani organiziranim prijevozom vlakovima u čemu su bitnu ulogu imali članovi Crvenog križa, ali i ostali dobrovoljci osposobljeni za sanitetsku i spasilačku službu. Među ranjenicima bilo je pripadnika raznih nacionalnosti, a ponajviše Hrvata, Austrijanaca i Mađara. Njihovo stanje prilikom dolaska u bolnicu bilo je izrazito teško jer su nehumani uvjeti života na ratištu (loša i neredovita prehrana, higijena, stres i dr.) ostavili dubok trag. Najčešće bolesti pridošlih ranjenika, osim ozljeda s bojišta, bile su tifus, kolera, difterija, sifilis i tuberkuloza. Zbog navedenih bolesti u bolnici je vladala pojačana kontrola i nadzor novih pacijenata. Kada govorimo o bolnici Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama svakako treba spomenuti humanitarni rad građana Varaždinskih Toplica, Osnovne škole i Kaptola zagrebačkog, koji su tijekom cijelog

²¹⁹ Habek, Strugar, 103.

²²⁰ Huzjan, „O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata, 162.

²²¹ Habek, Strugar, 102.

²²² Isto, 103-104.

²²³ Vlahović, „Razvoj i djelovanje bolnice Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama, 125.

rata podupirali ranjene vojnike organizirajući im razne humanitarne aktivnosti, čime su im uvelike olakšali boravak.²²⁴

Bolnica sv. Marije u Novom Marofu djelovala je uz pomoć grofice Lujze Erdödy te njenog supruga Rudolfa, koji su brinuli o opskrbi bolnice hranom, pićem i lektirom. Navedena je bolnica tijekom rujna 1914. godine preuzela brigu oko 20 ranjenika, a ubrzo je u bolnicu stiglo njih još 15.²²⁵

Brigu o ranjenicima u varaždinskoj gradskoj bolnici vodili su liječnici i sestre milosrdnice. Primarni liječnik i tada ravnatelj bolnice dr. Ivan Maixner svojom je brigom za bolesne Varaždince i pridošle ranjenike, kao i poučavanjem zainteresiranih Varaždinki u zdravstvenoj njezi, pomogao da skrb o ranjenicima bude na visokoj razini. Krajem kolovoza 1914. godine pojavile su se bolesti kolere, šarlaha i tifusa koje su potaknule gradsko poglavarstvo da donese mjere protiv njihova širenja. Zbog toga se unutar bolnice uredila *pošastna bolnica*, odnosno kolerna baraka. Također, tijekom posljednjih godina rata pojavile su se boginje i španjolska gripa. Osim liječnika, veliku pomoć u zbrinjavanju ranjenika pružili su građani.²²⁶

Početak kolovoza 1914. godine u gradu Varaždinu održana je izvanredna skupština podružnice Crvenog križa u prostoru velike županijske dvorane. Nju je sazvao župan Stjepan Belošević kako bi upozorio građane i članove Crvenog križa o teškim vremenima koja su pred njima. Pozivu se odazvao velik broj članica i članova Crvenog križa, a Župan je održao govor u kojem se zahvalio svima prisutnima te objasnio kako će članovi u naredno vrijeme morati pokazati veliku požrtvovnost. Potom se pohvalio kako je primio prvi ček za podružnicu u vrijednosti 5000 kruna od strane grofa Rudolfa Erdödyja i njegove supruge te kako je u nekoliko dana milodarima prikupljeno više od 10 000 kruna. Također, prilikom obraćanja članovima, upitao je primarnog liječnika gradske bolnice dr. Ivana Maixnera bi li htio podučavati građane o njezi ranjenika, što je ovaj objeručke prihvatio. Počevši par dana nakon skupštine, dr. Maixner svakog je dana u gradskoj bolnici održavao predavanja kojima se odazvao veliki broj građana, prvenstveno ženske populacije. Oni su tako podijeljeni u dvije grupe; prva je grupa slušala predavanja o njezi bolesnika, odnosno ranjenih vojnika, a druga o šivanju raznih potrepština. Uz sve navedeno, tajnik društva dr. Beil predložio je da se započne tiskanje poziva za građanstvo koji je

²²⁴ Vlahović, Spomenka, „Civilna bolnica Crvenog križa Varaždinske Toplice od 1914. do 1918. godine“, *Narod u nevolji*, ur. Miran Bojanić Morandini, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2014., 50.

²²⁵ Težak, „Veliki rat na varaždinskom području“, 18.

²²⁶ Isto, 18.

glasio: „*Sugradjani! Odbor podružnice crvenog križa u Varaždinu obraća se na p. n. rodoljubno gradjanstvo grada Varaždina kao i na općinstvo i vlasteline županije varaždinske usrdnom molbom, da li bi za slučaj vanredne potrebe htjelo primiti lahko ranjene, odnosno oporavljene častnike i vojnike, naše hrabre vojske u vlastitu njegu i opskrbu, u koliko ih nebi bilo moguće smjestiti u bolnici grada Varaždina.*“²²⁷ Među članovima koji su pomagali ranjenicima posebno su se istaknule Zlatka Maltarić i Marija Leitner. Prva je do početka rata bila pomoćnica poznatog varaždinskog zubara Ede Spitzera, a od kolovoza 1914. godine radila je kao bolničarka. Koristila je spomenar u koji su se upisivali mnogi ranjenici.²²⁸ Spomenar se sastoji od dvaju svezaka na ukupno 61. stranici. Uvezan je u korice i spojen metalnom kopčom. Na naslovnici se nalazi cvijet s listovima od kovanog željeza te upisano ime „Zlatka“. Na unutrašnjoj strani korica ispisan je tekst: „*Kad takneš knjigu ovu već ti mama kupi novu, V. 17. XI Micika*“. U spomenaru se, uz uobičajene spomenarske tekstove koji se odnose na prijateljstva, simpatije, sjećanja i dr., nalazi i desetak crteža i posveta ranjenih vojnika koji su bili na liječenju u Varaždinu. Pisani su na hrvatskom, njemačkom, mađarskom, češkom, poljskom i talijanskom jeziku. Neke posvete sadrže, uz imena i čin, vojnu postrojbu ili mjesto iz kojeg je vojnik došao, a neke su nečitljive ili bez osobnih podataka. Iz posveta saznajemo da su u Varaždinu liječeni ranjenici i bolesnici 3. pukovnije iz Beča.²²⁹

Marija Leitner bila je vrijedna Varaždinka koja je svojim radom pomogla brojnim ranjenicima. Dokaz tome njeni su dokumenti; iskaznica Povjerenstva za organizaciju dobrovoljne ratne bolničarske službe, kojom je potvrđeno da je završila bolničarski tečaj i da je sposobna obavljati bolničarsku službu²³⁰ te diploma o dodjeli počasnog križa za zasluge u liječenju bolesnika u kojoj je zapisano: „*Vaše Visokoblagorodje! Današnja izvanredna glavna skupština podružnice društva Crvenog križa u Varaždinu izabrala je Vaše Visokoblagorodje jednoglasno odboricom podružnice. Dajuć Vam ovaj izbor do ugodnog znanja umoljavamo Vas najuljudnije da izvolite ovu čast primiti te da nas Vašim čovjekoljubivim radom i bogatim iskustvom podupirate u vršenju naše plemenite nu teške zadaće. U*

²²⁷ „Izvanredna skupština podružnice „crvenog križa“ u Varaždinu“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 7, god. 1 (1914.), 6.

²²⁸ Težak, „Veliki rat na varaždinskom području“, 19.

²²⁹ GMV, GMV 59819, *Spomenar bolničarke Zlatke Maltarić 1905.-1915. g.*

²³⁰ GMV, GMV-PO 3293, *Iskaznica Povjerenstva za organizaciju dobrovoljne ratne bolničarske službe upućena Mariji Leitner.*

*Varaždinu dne 29. listopada 1916.*²³¹

Tijekom Prvog svjetskog rata na području županije djelovale su civilne bolnice u Varaždinskim Toplicama, Novom Marofu i Krapini, a na području grada Varaždina gradska bolnica Franje Josipa te nekoliko privremenih bolnica. Prvi ranjenici u grad su stigli nedugo nakon izbijanja Prvog svjetskog rata, a kako je rat odmicao, broj ranjenika u gradu se povećavao. Među njima bilo je pripadnika raznih nacionalnosti, čije je stanje prilikom dolaska u bolnicu bilo izrazito teško zbog nehumanih uvjeta života na ratištu. Zbog mobilizacije liječnika i osoblja veliki problem prilikom zbrinjavanja ranjenika predstavljao je nedostatak medicinskog osoblja, zbog čega su u gradskoj bolnici održavana predavanja o brizi ranjenika na koja se odazvao velik broj građana. Tako su brigu o ranjenicima, osim stručnog medicinskog osoblja vodili i građani-volonteri. Zbog pojava raznih opasnih bolesti, postojanje kvalitetne medicinske njege bilo je od presudne važnosti i unatoč brojnim nedaćama, grad Varaždin nije podbacio. Tijekom svih ratnih godina, gradsko poglavarstvo, stručni medicinski kadar, ali i građani svojom su požrtvovnošću brojnim ranjenicima omogućili lagodniji život. Također, brzim reakcijama spriječena su širenja opasnih bolesti poput kolere, šarlaha i tifusa.

²³¹ GMV, GMV-KPO 4150, *Diploma o dodjeli počasnog križa za zasluge u liječenju bolesnika upućena Mariji Leitner*, 29. listopada 1916.

Zaključak

Prvi svjetski rat iz temelja je promijenio povijesnu sliku Europe, ali i svijeta. Bio je to najveći ratni sukob u dotadašnjoj povijesti čovječanstva, sukob koji je na brz način trebao riješiti sve probleme europskih velesila, u čemu ne samo da nije uspio, već je prouzročio i niz novih koji su kulminirali par desetljeća kasnije. „Veliki rat“ utjecao je na politički, gospodarski, društveni i kulturni život ljudi zaraćenih nacija, a samim time i na život stanovnika grada Varaždina.

Iako se Prvi svjetski rat nije vodio na prostoru grada, Varaždin i njegovi stanovnici u njemu su odigrali svoju ulogu, malu, ali ne i nebitnu. Vijesti o Sarajevskom atentatu prekinule su i iz temelja promijenile miran svakodnevni život građana. Vrlo važnu ulogu početkom rata imalo je Gradsko poglavarstvo koje je na sve moguće načine pokušalo olakšati novonastalu situaciju i omogućiti građanima što normalniji i mirniji život. Unatoč velikom trudu i visokoj razini profesionalnosti, to im nije uvijek polazilo za rukom zbog raznih problema koje su ga pratile, ponajprije na financijskom polju, gdje gradski prihodi nisu mogli pokriti troškove rata koji su prouzročili ogromne gospodarske probleme; ionako oskudna proizvodnja dodatno je smanjena odlaskom muškaraca na bojišta, a priljev vojnika u grad prouzročio je nedostatak osnovnih živežnih namirnica. Zbog svega navedenog građani su bili primorani žrtvovati se iz dana u dan te se naviknuti na tešku razinu života, što zasigurno nije bilo jednostavno. Crnilo ratnih dana i godina u gradu olakšavao je odlazak u gradsko kazalište u kojem su tijekom cijelog rata održavane brojne predstave, poglavito humanitarnog karaktera. Upravo je humanitarni karakter Varaždinaca najpozitivnija stvar koja se dogodila gradu u teškim vremenima Prvog svjetskog rata. Građani, radom kroz udruge, ali i samostalnim djelovanjem pokazali su zajedništvo te pomogli i olakšali život brojnim ljudima kojima je pomoć bila prijeko potrebna. Osim kazališta, ljudi su teške ratne dane provodili i u *Tomasijev kinu* koje je svakog dana prikazivalo jedan filmski komad, a na području umjetnosti najvažniju je ulogu imala gradska vlast koja je poticala razne umjetničke događaje čiji su prihodi odlazili zakladama za nemoćne vojnike, njihovim udovicama i siročadi.

Varaždinci su na bojištima branili boje austro-ugarske vojske u nekoliko postrojbi, od kojih se posebno istaknula i proslavila 16. varaždinska pješačka pukovnija, čiji je vojni put zabilježen u „*Novoj ratnoj pjesmarici*“. Život vojnika bio je enormno težak, uz

sve strahote koje su proživljavali na bojištu, borili su se i protiv raznih bolesti i loših uvjeta karakterističnih za Prvi svjetski rat. Upravo zbog toga, pred kraj rata pojavio se i zeleni kadar čiji su pripadnici dezertiranjem izražavali nezadovoljstvo i na taj način pružali otpor Austro-Ugarskoj Monarhiji. Iako varaždinske postrojbe nisu sudjelovale u najvećim i najbitnijim bitkama Prvoga svjetskog rata, njeni pripadnici pokazali su izrazitu hrabrost i ostali na dobrom glasu. Stanovništvo grada Varaždina o ratnim je operacijama svojih sugrađana bilo obavještavano prvenstveno putem novina, ali i pomoću oglasa koje je donosilo poglavarstvo grada. Prvi svjetski rat varaždinskim je vojnicima ostavio goleme posljedice; osim poginulih, velik broj vojnika bio je zarobljen ili postao invalidima, no i život onih koji su se sretno vratili svojim obiteljima više nije bio isti.

Zbog svega navedenog, možemo reći kako je grad Varaždin dao veliki obol Prvome svjetskom ratu, a zahvaljujući uspješnom i organiziranom radu poglavarstva i bolnica na području županije te humanitarnom karakteru stanovništva, ratne su godine lakše prebrođene, iako se od njegovih posljedica grad još dugo oporavljao.

Bibliografija

Popis izvora

1. „Banova okružnica na škole za podpisivanje ratnoga zajma“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 18, god. 3 (1916.).
2. „Barake i ruski zarobljenici“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 37, god. 2 (1915.).
3. Ciena kavi u varaždinskoj i bjelovarskoj županiji“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 40, god. 3 (1916.).
4. Cienik živežnih sredstava“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 31, god. 2 (1915.).
5. „Djelomična sprema“, *Naše pravice* (Varaždin), br. 31, god. 11 (1914.).
6. Gradski muzej Varaždin, GMV-PO 3197, *Cijene živežnih sredstava*, 8. rujna 1916.
7. Gradski muzej Varaždin, GMV-70160, *Dalmatinskoj i istarskoj dječici 1916. g.-1918. g, Dopisnica tiskana za Fond ratne siročadi*.
8. Gradski muzej Varaždin, GMV-KPO 4150, *Diploma o dodjeli počasnog križa za zasluge u liječenju bolesnika upućena Mariji Leitner*, 29. listopada 1916.
9. Gradski muzej Varaždin, GMV-PO 3293, *Iskaznica Povjerenstva za organizaciju dobrovoljne ratne bolničarske službe upućena Mariji Leitner*.
10. Gradski muzej Varaždin, GMV-PO 1987, *Oglas načelnika dr. Magdića kojim poziva odbjegle vojnike da se vrate u svoje postrojbe*. 2. rujna 1918.
11. Gradski muzej Varaždin, GMV-57305, *Oglas načelnika dr. Magdića o ograničenom doseljavanju stranaca*, 21. rujna 1917.
12. Gradski muzej Varaždin, GMV-PO 1269, *Oglas načelnika dr. Magdića o uvođenju Prijekog suda*, 15. studenog 1918.
13. Gradski muzej Varaždin, GMV-PO 1266, *Oglas o spremi zajedničke vojske, ratne mornarice, obiju domobranstava i bosansko hercegovačkih-četa, potpisan od gradskog načelnika dr. Magdića*, 1. kolovoza 1914.
14. Gradski muzej Varaždin, GMV-57300, *Oglas poglavarstva grada Varaždina o utvrđivanju maksimalne cijene za jednu stotinu glava zelja*, 30. rujna 1916.
15. Gradski muzej Varaždin, GMV-PO 4615, *Oglas vladinog povjerenika Beloševića o uspješnom suzbijanju srpske vojske u Srijemu*, 15. rujna 1914.
16. Gradski muzej Varaždin, GMV-PO 1272, *Okružnica bana Ivana Škrleca o skupljanju prihoda za božićne darove vojnicima na bojištima*, 11. studenog

- 1915.
17. Gradski muzej Varaždin, GMV-KPO 4609, *Proglas poglavarstva grada Varaždina povodom pobjede austrougarskih četa kod Przemysla*, 12. listopada 1914.
 18. Gradski muzej Varaždin, GMV-72737, *Pučko-ustaški iskazni list dobrovoljca Milivoja Goričana*, 13. ožujka 1918.
 19. Gradski muzej Varaždin, GMV 59819, *Spomenar bolničarke Zlatke Maltarić 1905.-1915. g.*
 20. Gradski muzej Varaždin, GMV-73573, *Zbirka pjesama varaždinske 16. pješачke pukovnije - Nova ratna pjesmarica - bojevi varaždinske 16. pukovnije u Srbiji i Rusiji g. 1914. i 1915.*
 21. „Grozote srbskog sužanjstva“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 16, god. 3 (1916.).
 22. „Hrvatske škole i ratni događaji“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 4, god. 3 (1916.).
 23. „Izvanredna skupština podružnice „crvenog križa“ u Varaždinu“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 7, god. 1 (1914.).
 24. „Junačtva varaždinske 5. ul. pukovnije“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 26, god. 2 (1915.).
 25. „Koliko troši dnevno naša vojska“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 10/5, god. 1 (1914.).
 26. „Koncerat gimnazijske mladeži“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 8, god. 3 (1916.), 3.
 27. „Koncert gimnazijske mladeži u Varaždinu“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 7, god. 3 (1916.).
 28. „Koncert u korist „Crvenog križa“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 20, god. 2 (1915.).
 29. „Odlazak naših pučkih ustaša iz Zagreba“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 14/3, god. 1 (1914.).
 30. „Oštro pucanje“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 14, god. 1 (1914.).
 31. „Pismo hrvatskog časnika sa srpskog bojišta“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 19/3, god. 1 (1914.).
 32. „Posveta ratn. spomenika“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 50, god. 2 (1915.).
 33. „Predaja kovni predmeta u ratne svrhe“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 31,

- god. 3 (1916.).
34. „Prijelaz preko Drine varaždinske pješачke pukovnije br. 16 mjeseca kolovoza“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 20, god. 4 (1917.).
 35. „Slike sa bojnog polja. Iza bitke“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 8, god. 4 (1917.).
 36. „Tomasijev kino“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 18, god. 2 (1915.).
 37. „Uredjenje tržišnih i živešnih cijena“, *Naše pravice* (Varaždin), br. 32, god. 11 (1914.).
 38. „Za željezo dadoh zlato“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 9, god. 1 (1914.).
 39. „Živjeli naši junaci!“, *Hrvatsko pravo* (Varaždin), br. 9, god. 1 (1914.).

Popis literature

1. Burek, Višnja, „Djelovanje poglavarstva grada Varaždina u ratnim godinama 1914. i 1915.“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 273-299.
2. Dukovski, Darko, *Ozrcaljena povijest: Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam international, Zagreb, 2012.
3. Đukić, Filip, Pavelić, Marko, Šaur, Silvijo, „Hrvatska u Prvom svjetskom ratu - Bojišta, stradanja, društvo“, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 7, 2015, 81-86.
4. Goldstein, Ivo, *Povijest, sv. XXI., Hrvatska povijest*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2008.
5. Habek, Dubravko, Strugar, Vladimir, „Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u Velikom ratu 1914.-1918.“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 99-123.
6. Horvat, Rudolf, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni rad, Varaždin, 1993.

7. Horvat, Siniša, „Djelovanje varaždinske sveučilišne i srednjoškolske mladeži tijekom Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 349-370.
8. Hrelja, Damir, *A.D. 1914., Zapisi o ratu*, Državni arhiv Varaždin, Varaždin, 2014.
9. Hrelja, Damir, *Dok govore topovi muze (ne)šute, Društveni život Varaždina 1915.*, Državni arhiv Varaždin, Varaždin, 2015.
10. Huzjan, Vladimir, „O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata., *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014.,161-188.
11. Huzjan, Vladimir, Medved, Jasmin, „O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata – popis Narodnog odbora kotara Varaždin., *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 189-246.
12. Kaniški, Ana, „Kulturni i umjetnički život grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 317-348.
13. Kardum, Livia, *Suton stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
14. Lončarić, Magdalena, „Dobrovorna djelatnost i humanitarne akcije u Varaždinu i Županiji varaždinskoj tijekom Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 407-429.
15. Marincel, Petra, „Gospodarski život grada“, *Narod u nevolji*, ur. Miran Bojanić

Morandini, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2014., 39-49.

16. Nöthig, Vladimir, *Austro-ugarska vojska u Varaždinu(1868.-1918.)*, Vlastita naklada, Varaždin, 2012.
17. Stevenson, David, *1914.-1918., Povijest prvog svjetskog rata*, Zaprešić: Fraktura, Zagreb, 2014.
18. Težak, Spomenka, „Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 25-46.
19. Težak, Spomenka, „Veliki rat na varaždinskom području“, *Narod u nevolji*, ur. Miran Bojanić Morandini, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2014., 9-39.
20. Vlahović, Spomenka, „Civilna bolnica Crvenog križa Varaždinske Toplice od 1914. do 1918. godine“, *Narod u nevolji*, ur. Miran Bojanić Morandini, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2014., 49-53.
21. Vlahović, Spomenka, „Razvoj i djelovanje bolnice Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, urednik Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 125-160.

Internetske stranice

1. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=67079> (pristupljeno 23. veljače 2018.)
2. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59137> (pristupljeno 20. lipnja 2018.).
3. <http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26386> (pristupljeno 21. lipnja 2018.).
4. <https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/240533/svaki-peti-hrvatski-vojniki-nije-se-vratio-s-bojista> (pristupljeno 21. lipnja 2018.).

Sažetak

Početak 20. st. grad Varaždin imao je 13 329 stanovnika i bio sjedište Varaždinske županije koja je brojila 296 838 stanovnika. Događaji koji su uslijedili nakon ubojstva nadvojvode Franje Ferdinanda promijenili su politički, gospodarski, društveni i kulturni život grada i njegovih stanovnika. Varaždinski župan tada je bio Stjepan Belošević, a načelnik je, nakon dugih borbi koaliraca i pravaša postao Pero Magdić. Do početka Prvog svjetskog rata poglavarstvo se bavilo standardnim poslovima, a situacija se temeljito promijenila nakon vijesti o sarajevskom atentatu. Aktivnost poglavarstva na početku rata bila je usmjerena prema mobilizaciji, dok se u sljedećim ratnim godinama pojavio problem izvršavanja financijskih obaveza.

Početak 20. stoljeća stanovnici Varaždinske županije u velikoj su mjeri živjeli od poljoprivrede. Gospodarstvo grada bilo je daleko od idealnog, a rat je donio nove probleme. Ratno vrijeme u Varaždinu označili su rast cijena i oskudica živežnih namirnica o čemu su građanstvo obavještavali brojni oglasi, plakati i proglesi. Gradsko je poglavarstvo tijekom rata pokušalo svim mogućim sredstvima ublažiti novonastalu situaciju i olakšati život ljudi, no nailazilo je na brojne nedaće, prije svega u financijskom pogledu.

Kulturni i umjetnički život ljudi u gradu bio je ovisan o političkim i gospodarskim prilikama i razvijao se kao reakcija na suvremene prilike. Tijekom Prvog svjetskog rata veliki broj događanja u kulturnom i umjetničkom životu grada Varaždina bio je humanitarnog karaktera, a veliki dio prihoda od koncerata i predstava odlazio je onima koji su bili najviše pogođeni njime. Najvažniji događaj za kulturni život Varaždina bilo je osnivanje stalnog varaždinskog kazališta 1915. godine, u kojem su tijekom cijelog rata održavane brojne predstave i različita događanja, poglavito humanitarnog karaktera.

Stanovništvo Varaždinske županije aktivno je sudjelovalo u ratnim događanjima, iako se rat nikada nije vodio na području Županije. Velik broj stanovništva bio je mobiliziran ili se dobrovoljno uključio u vojne redove, a svoju ulogu imali su i ljudi koji su brinuli o mnogobrojnim ranjenicima ili skupljali različite oblike pomoći. Varaždinski su vojnici na ratištima aktivno sudjelovali u nekoliko postrojba, a najviše se istaknula 16. varaždinska pješačka pukovnija, koja je sudjelovala u najvećim pobjedama, ali i porazima austro-ugarske vojske na balkanskom i istočnom bojištu.

Summary

At the beginning of the 20th century, Varaždin had 13.329 inhabitants and was the centre of the Varaždin County which consisted of 296.838 people. The events that followed the murder of Archduke Franz Ferdinand changed the political, economic, social and cultural life of the city and its inhabitants. The then župan was Stjepan Belošević and Pero Magdić became chief after long struggles between supporters of the coalition and members of the Party of Rights. Until the beginning of the First World War, the authorities were dealing with usual stuff, however the situation changed sharply after the news of the Sarajevo assassination. The efforts were then directed towards mobilization, while in the following years the problem of financial obligations arose.

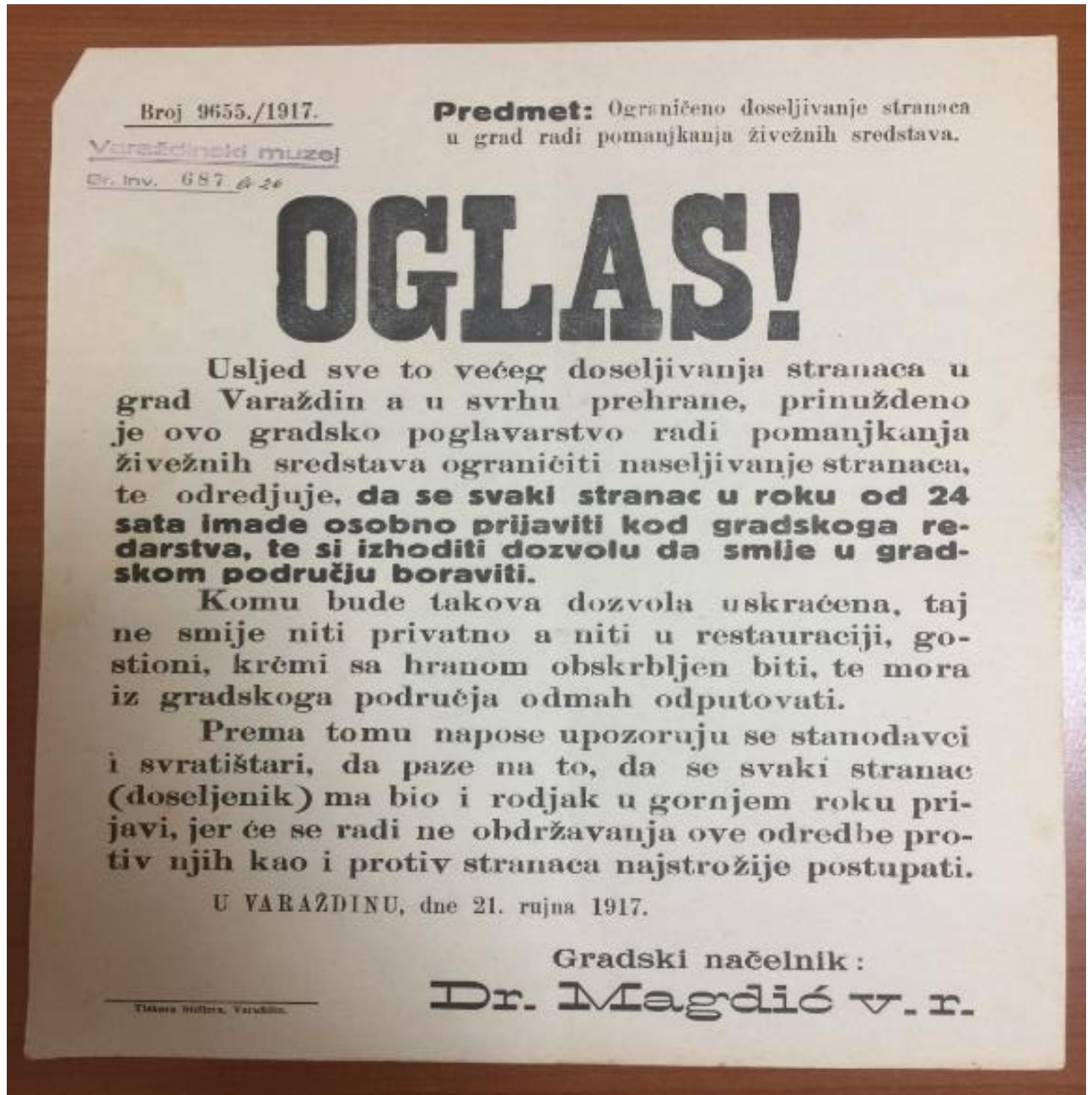
The inhabitants of the Varaždin County worked largely in the agricultural field at the beginning of the 20th century. The city's economy was far from ideal and the war brought new problems. The state of war was marked by the rise in prices and the lack of food products which the citizens were aware of due to numerous advertisements, posters and proclamations. During the war, the authorities tried to alleviate the situation and ease the lives of people, but faced many difficulties, primarily in financial terms.

The cultural and artistic life in the city was dependent on political and economic circumstances and developed as a reaction to them. During the First World War, a large number of events in the cultural and artistic life of Varaždin was of humanitarian character, and most income from concerts and play went to those who needed it. The most important event for the cultural life of Varaždin was the foundation of permanent Varaždin Theatre in 1915 where numerous plays and various events of humanitarian character were held throughout the war.

Even though there were no hostilities in the Varaždin County, the population was actively involved in the war. Many people were either mobilized or voluntarily joined military units and there were those who cared for wounded soldiers or collected various forms of help. The Varaždin soldiers were present in several military units, the most notable of which was the 16th Varaždin Infantry Regiment which took part in the biggest victories and defeats of the Austro-Hungarian army on the Balkan and Eastern fronts.

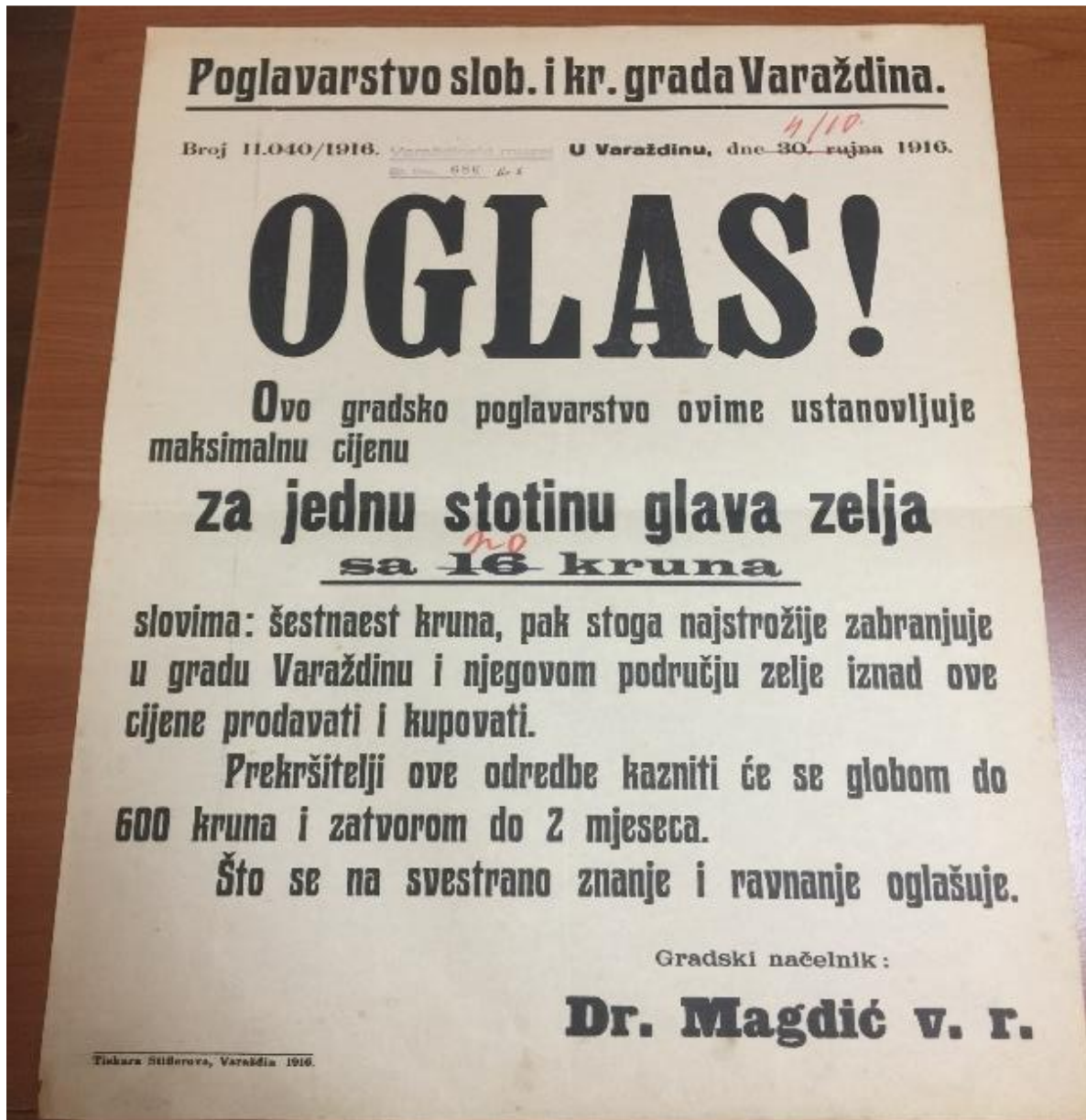
Prilozi

1. **Prilog 1.** Oglas gradskog načelnika dr. Magdića o ograničenom doseljavanju stranaca, 21. rujna 1917.

(Izvor: GMV, GMV-57305, Oglas načelnika dr. Magdića o ograničenom doseljavanju stranaca, 21. rujna 1917.)

2. **Prilog 2.** Oglas poglavarstva grada Varaždina o utvrđivanju maksimalne cijene za jednu stotinu glava zelja, 30. rujna 1916.

(Izvor: GMV, GMV-57300, Oglas poglavarstva grada Varaždina o utvrđivanju maksimalne cijene za jednu stotinu glava zelja, 30. rujna 1916.)

4. **Prilog 4.** Prednja strana dopisnice tiskane za Fond ratne siročadi - fotografija djece i tekst pjesme Ivke barunice Ožegović.

Dalmatinskoj i istarskoj dječici.

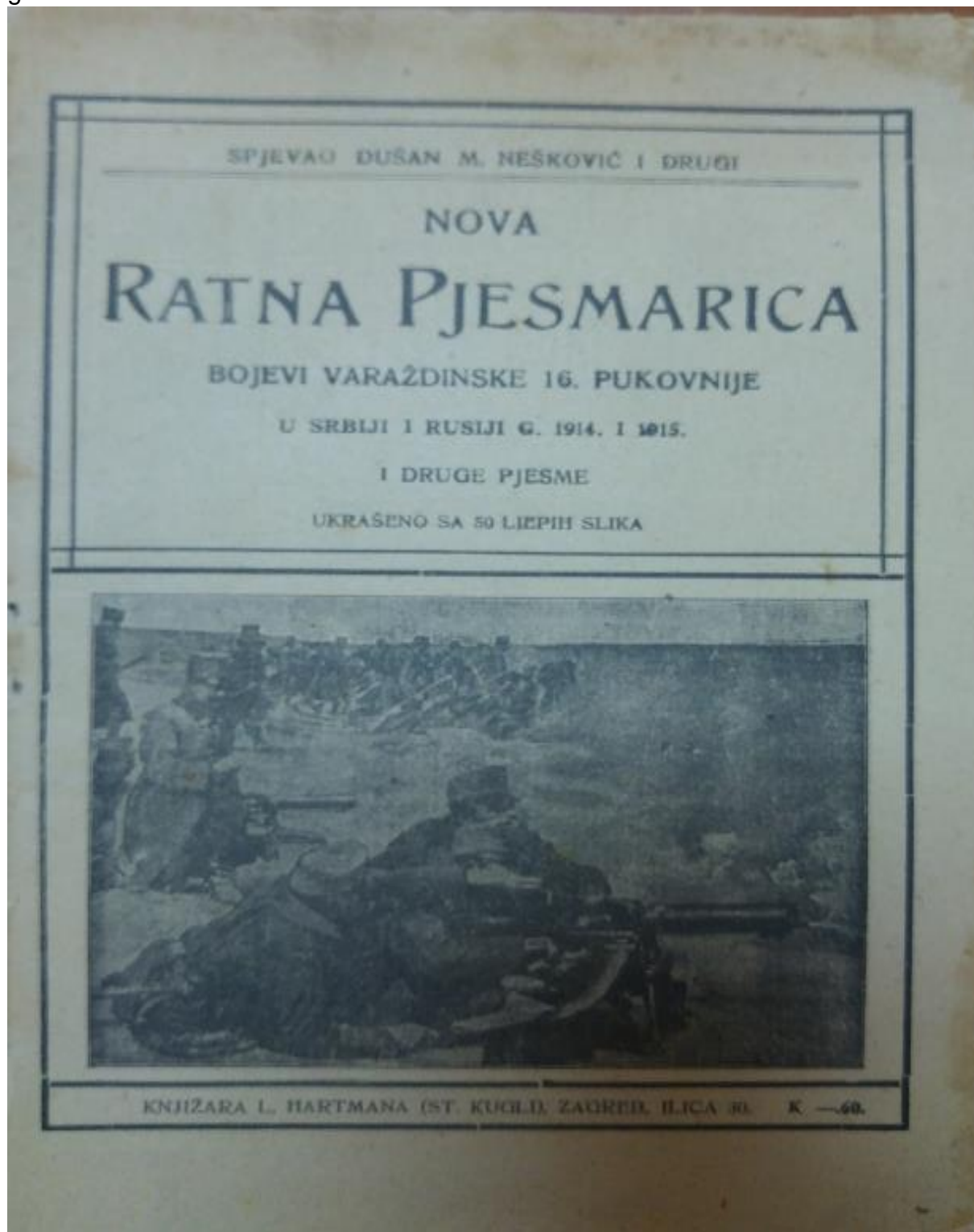
Spjevala Ivka barunica Ožegović.

Dođite djeco, dođite amo!
Ljubavi pune naše su grudi.
Dođaskom vašim Hrvatima svakom,
Sveto se čuvstvo iskreno buđi.
Krv ste onako od krvi naše,
Plodovi slatki rođene braće;
Tisuć već ljeta jedno smo tijelo
S jednake boli duša nam plače.
S rođene grude majka vas šalje,
Svud boj se bije, a glad vas tjera
U našem domu dječice draga
Ljubav vas čeka i naša vjera —
Vjera u bolju sretnu budućnost
Kad prestat će plač i tuga,
Kad opet će pričat hrvatska majka
»Kako su došle Tuga i Vuga«,
Svijet će na vama dječice ostat,
S toga vas molim u času tomu:
Naše se ljubavi sjetite vazda,
Kada se opet vratite domu!

(Izvor: GMV, GMV-70160, *Dalmatinskoj i istarskoj dječici* 1916. g.-1918. g, *Dopisnica tiskana za Fond ratne siročadi*)

6. **Prilog 6.** Nova ratna pjesmarica - bojevi varaždinske 16. pukovnije u Srbiji i Rusiji g. 1914. i 1915.

(Izvor: GMV, GMV-73573, Zbirka pjesama varaždinske 16. pješačke pukovnije - Nova ratna pjesmarica - bojevi varaždinske 16. pukovnije u Srbiji i Rusiji g. 1914. i 1915.)

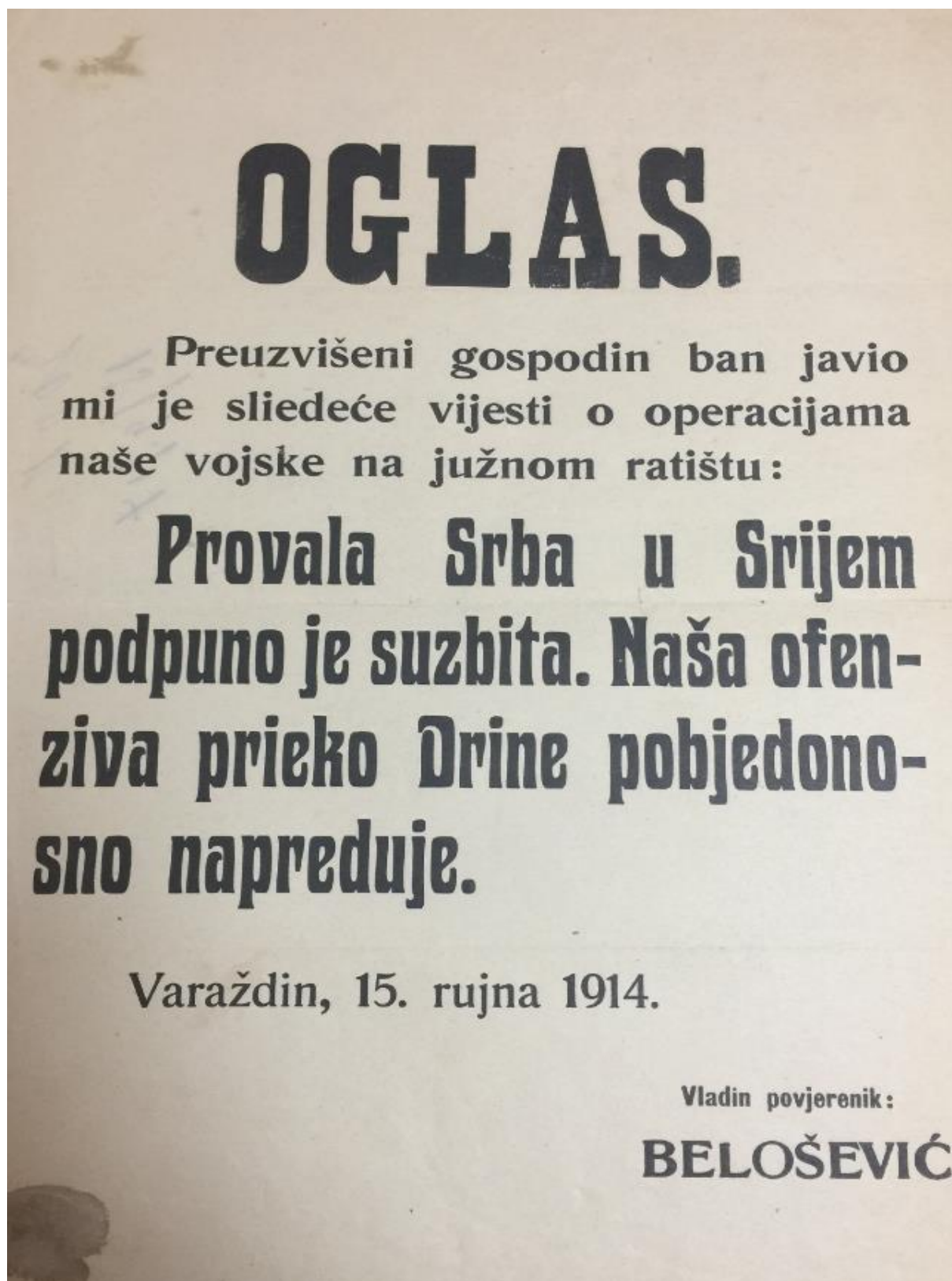
7. **Prilog 7.** Pjesma Varaždinske 16. pukovnije - Kod Loznice – Nova ratna pjesmarica

KOD LOZNICE.

Ali da vam pričam šta je bilo,
Što se drugog dana dogodilo!
Vojska naša pod Loznicu pala,
Mnogo jada Srbima zadala.
Boj se bio, da se tresla brda,
A zemlja se razpucala tvrda
Od topova težkih i pušaka,
Što pucahu redom bez prestanka;
Naše čete hrabro se poniele
I Loznicu tvrdu zauzele,
Još se nije niti mrak spustio,
Naš se barjak nad Loznicom vio,
A junaci složno zapjevaše
I sa pjesmom u grad unidjoše.
Borismo se od jutra do mraka
Uz tutnjavu bombi i pušaka;
A kad bilo okolo pet sati,
Da ti j' bilo stati pa gledati,
Kako strašna bitka se razvila,
Na daleka brda se orila.
Gonismo ih kroz polje i šumu,
Mnogo mrtvih ležalo na drumu,
A ostali, što ne pogiboše,
Radostno se nama predadoše.
Toga dana ovdje smo noćili
Od teške se bitke odmorili.

(Izvor: GMV, GMV-73573, Zbirka pjesama varaždinske 16. pješačke pukovnije - Nova ratna pjesmarica - bojevi varaždinske 16. pukovnije u Srbiji i Rusiji g. 1914. i 1915.)

8. **Prilog 8.** Oglas vladinog povjerenika Stjepana Beloševića o uspješnom suzbijanju srpske vojske u Srijemu, 15. rujna 1914.

(Izvor: GMV, GMV-PO 4615, *Oglas vladinog povjerenika Beloševića o uspješnom suzbijanju srpske vojske u Srijemu, 15. rujna 1914.*)

